

שירי ר' ידותון הלוי החבר

שולמית אליצור

א. תולדות המחקר; ב. הפולמוס על התפילה; ג. פיוטים מסורתיים; היוצר והמעריב; ד. סוגי פיוט לא קומפוזיציוניים; ה. שירים לאירועים משפחתיים; ו. תבניות השירים; ז. תכנים ומקורותיהם; ח. סיכום; נספח: שירי ר' ידותון הלוי החבר.

א. תולדות המחקר

כל העוסק בחקר הגניזה הקהירית יודע שגיבוריה אינם חושפים את עצמם לפני החוקרים בשעה אחת. אישיה נגלים, נכסים וחוזרים ונגלים, ורק שנים ארוכות של מחקר וצירוף תעודה לתעודה ופרט לפרט מאפשרים לצייר את הדמויות במלאות יחסית. אולם גם לאחר השחזור עשויות תמיד להתגלות עוד תעודות אשר תוספנה קווים חדשים לציור, תתקנה פרטים שונים, ולעתים אף תזרענה אור חדש על הדמות כולה.

ר' ידותון הלוי החבר (ובערכית: אבו אלחסן בן אבו סהל), חזן בית הכנסת של בני ארץ ישראל שבפוסטאט ברבע הראשון של המאה השלוש-עשרה, שליצירתו השירית מוקדש עיון זה, הוא מגדולי החמקנים שבין אישי הגניזה. לראשונה הוא נתגלה בידי מנחם זולאי ז"ל, אולם זולאי נפטר ללא עת ולא הספיק לפרסם את שמו של ידותון בעולם, ורק רישומים שנותרו במכון שוקן מגלים שהוא הכירו היטב.¹ עם זאת, כמה משירי ידותון ראו אור עוד

1 ברשימת פייטני הגניזה שבמכון שוקן נזכר ידותון כמחבר השירים שבכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.46; T-S 16.8; T-S 20.18, וכן בכ"י פרנקפורט, אוסף הקהילה היהודית, גניזה, מס' 35, וכן מצוינת הכתובת שבקולופון שבכ"י הספרייה הבריטית, אוסף גסטר 1766, דף 10 (ראו להלן, סעיף ד4). זולאי הכיר אפוא יותר ממחצית מפיוטי ידותון הידועים היום, ואף זיהה את כתיבת ידו של ידותון, כמוכח מרישומים שלו על גבי צילומי כתבי היד.

בחיי זולאי: בשנת תש"י פרסם שמחה אסף סדרת קינות על פטירתו של ר' יהונתן מלוניל מתוך כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 16.8 (מן הקטעים שהיו שמורים תחת זכוכית).² הוא פיענח את חתימת הפייטן וציין ש'מחבר הקינות חותם את עצמו בפתיחה³ ידותון הלוי (ההדגשה במקור), והוא בלתי ידוע לנו ממקום אחר. השם הבלתי שגרתי התמיה את אסף, והוא הוסיף ש'אולי אין זה אלא כינוי שבחר לו הפייטן. הזכרה זו של ידותון, ועמה פרסומו הראשון כמשורר, נותרו בשולי המחקר. השירים נזכרו בעיקר מתוך עניין בתולדות חייו של ר' יהונתן מלוניל;⁴ מחבר הקינות, ידותון הלוי, לא זכה לכל תשומת לב. חיים שירמן אמנם סקר את המאמר ברשימותיו המסכמות על חקר השירה והפיוט שהתפרסמו ב'קריית ספר',⁵ אך איתרע מזלו של ידותון, ושמט מן המפתח המסכם של הרשימות הללו.⁶

בינתיים בצבץ שמו של ידותון מכיוון אחר: בכרך השני של ספרו הגדול על החברה הים תיכונית שהופיע בשנת תשל"א סקר שלמה דב גויטיין שתי תעודות המזכירות חזן בשם ידותון כמקבל קצבה או תשלום על שיריו. אבל שוב חמד ידותון לצון עם חוקריו, ושמט מפתח הכרך.⁷ גויטיין שב

2 ש' אסף, 'קינות על פטירתם של גדולי ישראל', ש' אסף ואחרים (עורכים), מנחה ליהודה: ספר היוכל להרב יהודה ליב זלוטניק, ירושלים תש"י, עמ' 162-169.

3 במילה 'פתיחה' מכוון אסף להספד הרביעי (שיר ד במאמרו), המכונה 'פתיחה' בכותרתו. משמע המונח: הספד שירי.

4 ראו דרך משל אצל י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 161-162. כפי שמסביר תא-שמע שם, ר' יהונתן מלוניל עלה לארץ ישראל בסביבות שנת 1209, ונפטר ככל הנראה לפני 1216.

5 ח' שירמן, 'חקר השירה והפיוט בשנת 1959', קריית ספר, כז (תשי"א), עמ' 252. שירמן מתייחס שם לזיהוי ר' יהונתן הנספד בהסתייגות מסוימת, וכותב ש'לדעת המהדיר' הוא 'החכם הידוע מלוניל'. עתה, משברור לנו שהמחבר הוא ר' ידותון הלוי, אין כל ספק בזיהוי: זמן פטירתו של ר' יהונתן מתאים במדויק לתקופת פעילותו של ידותון, וגם יתר הפרטים הנרמזים בשירים, כפטירתו בארץ ישראל והיותו כוהן, מכוונים היטב.

6 ג' דוידזון ואחרים (עורכים), חקר השירה והפיוט תש"ח-תשל"ח: מפתח מצטבר, באר שבע תש"ן.

7 ראו: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, vol. II, Berkeley 1971, p. 449. בסעיף 38 שם סוקר גויטיין את תוכנו של כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS J 76, המזכיר בין ההוצאות מקופת הקהל בפוסטאט קצבה ששולמה גם לידותון החזן. בסעיף 39a הוא מתאר מסמך ובו פקודה לשלם לחזן ידותון סך פעוט של ארבעה דרהם כפי שציווה ר' אברהם בן רמב"ם בשעת הקריעה – וגויטיין מעיר שמדובר ככל הנראה בתשלום על שירת פיוטים (כלומר הספדים) בלוויה של אדם עני

ומצא את ידותון בעוד תעודות מן הגניזה, אך דיונו בהן הופיע רק לאחר פטירתו, בכרך החמישי של ספרו זה, שנדפס בשנת 1988, ושוב נזכר ידותון כאחד מעניי פוסטאט: מתברר שהוא קיבל מן הקהילה קצבה שבועית של חמש כיכרות לחם.⁸

לסיכום הממצאים ולמבט חדש על פעילותו של ר' ידותון כחזן וכפייטן זכינו במחקר חשוב של עזרא פליישר. אבל גם לו לא נגלה ידותון בבת אחת: פליישר אמנם רשם את שמו מתוך חתימותיהם של כמה פיוטים תוך כדי הקטלוג השיטתי של הפיוטים שבגניזה הקהירית במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה, אך גם ממנו נעלמה זהותו של ידותון שעה שדן בספרו החשוב על התפילה בשני סידורים ארץ ישראלים מפוארים בהעתקתו.⁹ רק כחמש שנים לאחר פרסום אותם סידורים, בשנת תשנ"ג, שעה שעייין בעניינים נוספים הקשורים בסדרי התפילה של בני ארץ ישראל בפוסטאט,¹⁰ התבררה לפליישר זהותו של מעתיק הסידורים הללו – ר' ידותון הלוי החבר. ידותון השתמש ברווחים שבין השורות באחד מסידורי התפילה שהעתיק לכתוב טיוטה של כמה פיוטים לאבל, ואחד מהם חתם בשמו. התיקונים הרבים המעידים שטיוטת מחבר לפנינו אפשרו לפליישר להכיר את כתב ידו של ידותון ולזהות

(ראו להלן, סעיף 3). יש לציין שבניגוד לדיוק הגדול המאפיין את גויטיין, בכל אחד מהסעיפים מובא שמו של ידותון כהעתיק שונה: בסעיף 38 נרשם שמו Jedūthūn ואילו בסעיף הבא, אחרי שורות ספורות, בא התעתיק Yedūthūn. במפתח אין השם מופיע, לא באות J ולא באות Y. רק במפתח הכללי של הסדרה השלמה שראה אור בשנת 1993 תוקן המעוות.

8 ראו: שם, כרך ה, עמ' 89. בהערה 223 בעמ' 531 שם דן גויטיין במסמך נוסף שבו מבקש ידותון צדקה, וממנו עולה גם תפקידו כחזן בית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט. ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט', אסופות ז' (תשנ"ג), עמ' ריז-רס, דן בממצאיו של גויטיין בעמ' רנג-רנה, ואף העלה השערה שעוניו הגדול של ידותון קשור בהתנכלות מכוונת של ראשי הקהל הבבליים משום פעילותו בשימור מנהגי ארץ ישראל העתיקים בבית הכנסת (ראו להלן, סעיף ב).

9 ראו בספרו: תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 161-320. ידותון הלוי אמנם נזכר בספר זה, אך רק בהערת שוליים נידחת, הנוגעת לבירור המונח 'כטבה' המשמש אצלו ככינוי לזולת במעריב. ראו: שם, עמ' 313, הערה 76. העובדה שר' ידותון הוא המעתיק של שני סידורי התפילה המקיפים הנדונים בספר בהרחבה, והוא המארגן את 'כתב האמנה' השאמי המתואר שם (להלן, סעיף ב), נעלמה מפליישר בעת פרסום ספר זה.

10 ראו במאמרו (לעיל הערה 8), ובעיקר מעמ' רמד ואילך.

מעשה קטעים נוספים הכתובים בידו. פליישר סקר בפירוט את כתבי היד שזיהה כמועתקים בידי ידותון, ועיקר עניינו היה באותה עת בסידורי תפילה המשמרים מנהגים ארץ ישראלים קדומים שהיו כתובים בידו. פיוטי ר' ידותון הובאו שם באופן משני, אבל בכל זאת הדפיס פליישר את שלושת הפיוטים לאבל שסייעו לו בזיהוי, והוסיף עליהם עוד שני פיוטים קטועים בגוף המאמר ופיוט מעריב שלם ומקיף בנספח.¹¹ במאמרו אף סקר פליישר פיוטים נוספים המועתקים בידי ידותון, ביניהם כמה פיוטי מעריב שאין כל סיבה לייחסם לו, וכן פיוט אחד החתום בשמו, שאותו החליט משום מה לא לפרסם.¹² בעת כתיבת המאמר פליישר עדיין לא קטלג את קטעי קמברידג' שתחת הזכוכית, וגם לא היה מודע לפרסומו של אסף, ומשום כך לא התייחס לקינותיו של ידותון על ר' יהונתן מלונל. גם קטע נוסף מאותו אוסף, הוא כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18, עדיין לא קוטלג באותה עת. מאוחר יותר זיהה בו פליישר שמונה שירים נוספים של ידותון, אך לא דן בהם במחקריו. בסך הכול נדפסו אפוא עד כה עשרה פיוטים של ר' ידותון: שישה בידי פליישר (שלושת הפיוטים לאבל, זולת קטוע למעריב לענייה סוערה, שיר קטוע לחתן ומעריב שלם לשבת), ועוד ארבע קינות בידי אסף. בינתיים זוהו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר עוד שנים עשר פיוטים שאפשר לייחסם בביטחון לר' ידותון הלוי, רובם בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18 שזכר זה עתה ומיעוטם במקורות אחרים. פיוטים אלה, ועמם עוד שיר שייחוסו מספק ועוד שני שירים חתומים שפליישר הזכיר אך נמנע מלפרסמם, נדפסים כאן, והקורפוס השלם, בן עשרים וחמש היצירות, מאפשר מעתה לצייר ביתר דיוק את דיוקנו של ידותון כמשורר. מסתבר שאין אלו כל יצירותיו שנשתמרו בגניזה: כשם שחמק פעם אחר פעם מחוקרים אחרים, ודאי דאג להסתיר משהו גם ממני. אבל די בחומר שהצטבר כדי לשרטט קווים ברורים לדמותו.

11 את אחד המקורות החשובים של המעריב הזה, כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 124.60, זיהה לראשונה בעל היובל, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, והוא שהודיע עליו לפרופ' פליישר ז"ל. ראו פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רכ.

12 הוא הזמר 'אשיר שיר בל יושבת' (להלן, סימן ד); ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנב.

ב. הפולמוס על התפילה

ר' ידותון הלוי עמד במרכזה של מחלוקת קשה שנדונה כמה פעמים במחקר, ובעל היובל – פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן – הקדיש לה סדרה של מאמרים חשובים.¹³ כאן נסכם בקצרה רק את עיקרי הדברים, משום שיש בהם חשיבות לעיון בפיוטי ידותון. המדובר במחלוקת שנתגלעה בפוסטטאט בראשית המאה השלוש-עשרה, שעה שר' אברהם בן הרמב"ם ביקש לבטל מנהגי תפילה עתיקים של מתפללי בית הכנסת של הקהילה הארץ-ישראלית בפוסטטאט ('פניסת אלשאמיין'), ולהחיל שם את מנהגי התפילה הבבליים. ר' ידותון הלוי היה חזן 'כניסת אלשאמיין', ובמסגרת זו העתיק את סידורי התפילה הארץ-ישראלים השונים; מתברר שהוא עמד בראש הלוחמים לשימור המנהג הארץ-ישראלי העתיק בבית הכנסת, וניסה למנוע את ביטולו בכל דרך אפשרית.

כנגד ידותון עמדו כוחות אדירים, שהסיכוי שלו לנצחם היה אפסי. בראש מתנגדיו עמד ראש הקהל התקיף באותה עת, אדם שזכה ליוקרה רבה גם מכוח מעמדו וסמכותו וגם מכוח אבותיו, הוא ר' אברהם בן הרמב"ם.¹⁴ לצדו עמד ר' יוסף ראש הסדר, אשר תקף את מנהגי בני ארץ ישראל בלשון חריפה במיוחד.¹⁵ בשלב מסוים הצטרף אליהם עוד חכם שהגיע מאירופה, ר' יחיאל בר' אליקים.¹⁶ מעמדו של הראב"ם כנגיד בעל סמכויות, וטענתו שכבר אביו,

13 ראו מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69-102; הני"ל, 'מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 244-298; הני"ל, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"רשות"', ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, עמ' 328-367; הני"ל, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 128-147. חלק מהתעודות הנדונות במאמרים אלה כבר פורסמו ונדונו קודם לכן (כמצוין בהערות שבמאמריו של פרידמן), אך פרידמן הוא זה שזכה לברר את הקשר שלהן למחלוקת בימי הראב"ם, להבהיר את העמדה העולה מכל אחת מהן ולצרפן למסכת עשירה אחת.

14 מקומו של הראב"ם במחלוקת נתברר לאשורו אצל פרידמן, מחלוקת.

15 ראו פרסום תשובותיו בעניין אצל פרידמן, התנגדות (לעיל הערה 13).

16 על מוצאו של חכם זה ועל עמדתו ראו: פרידמן, תשובת ר' יחיאל (לעיל הערה 13).

הרמב"ם, ביקש לבטל את מנהגי ארץ ישראל ולא הצליח בכך רק מסיבות פוליטיות,¹⁷ כמעט לא הותירו סיכוי לבני 'כניסת אלשמיין'; ואכן, מנהגיהם בטלו תוך זמן לא רב.

מקומו של ר' ידותון הלוי במחלוקת זו בולט מאוד. עוד לפני זיהויו נתקלו החוקרים פעם אחר פעם בהזכרות של חזן בית הכנסת הארץ ישראלית המתנגד לשינויים.¹⁸ עם חשיפת זהותו ותפקידו של ידותון התברר שלא זו בלבד שהוא הוא החזן המדובר, אלא שהוא עצמו כתב חלק מהמסמכים העיקריים הקשורים במחלוקת והיה גם מיוזמי פעולות ההתנגדות וגם ממבצעיהן הראשיים. פעולות אלו היו מגוונות ואף מרחיקות לכת. ראשית כול ניסה ר' ידותון לגייס אנשים מבני הקהילה הארץ ישראלית ולחזק את מחויבותם למנהגיהם העתיקים. בשנת 1211 הוא כתב מסמך של הצהרת נאמנות, 'כתב אמנה' כלשונו של פליישר, שבו נזכרים עיקרי המנהגים המבדילים את בני ארץ ישראל מבני בבל, ושמתפללי בית הכנסת מתחייבים בו להמשיך לשמור את המנהגים הללו ולא לשנות בהם דבר.¹⁹ כתב האמנה הגיע לידינו כשהוא כתוב בידיו של ר' ידותון.²⁰ ר' ידותון יזם גם פנייה לחכמים שונים והצליח

וראו גם פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 254-255. פרידמן (מחלוקת, שם) מדגיש את העובדה המעניינת שכל המתנגדים החריפים למנהגי ארץ ישראל היו מהגרים או בני מהגרים שהגיעו למצרים מארצות אחרות: הראב"ם היה בן למהגר מאנדלוסיה, ר' יוסף ראש הסדר הגיע מבבל ור' יחיאל – מאירופה הנוצרית.

17 בירור מקיף של דעת הרמב"ם על פי עדות בנו, הראב"ם, תוך עמידה על המניעים הפוליטיים שמנעו ממנו לבטל את מנהגי בני ארץ ישראל (ובעיקר ההתנגדות לשינויים מצד שר שלום הלוי בן משה בן נתנאל 'השישי', המכונה זוטא הרשע), ראו אצל פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 258-260 (ועיינו בעמ' 269 לרקע ההיסטורי), וראו שם בהערות מחקרים קודמים בעניין.

18 ראו דרך משל במכתב שפרסם י' ינון-פנטון, 'תפילה בעד הרשות ורשות בעד התפילה – זוטות מן הגניזה', ממזרח וממערב, ד (תשמ"ד), עמ' 17-21. בתיאור בית הכנסת שם מסופר שיש בו שליח ציבור העומד על פקודותיו שירש מקודמו, ו'שליח הציבור מתקומם נגד' השינויים בסדרי התפילה, ו'רוב הקהל ושלוח הציבור מחזיקים בנהוג עד כה', והתיאור מסתיים בשאלה 'האם מותר להכריח את האדם העובר לפני התיבה (כלומר את שליח הציבור) לעזוב מנהגו?' (המובאות על פי תרגומו של המהדיר, שם, עמ' 21). ועיינו גם פליישר, (לעיל הערה 8), עמ' רנה, הערה 165.

19 נוסח של כתב האמנה, כתוב בידו של ידותון, פרסם פליישר (לעיל הערה 9), עמ' 218-222, וראו שם בהערות על פרסומים (חלקיים) קודמים. תרגום חדש של המסמך כולו בא אצל פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 252-253.

20 ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמה.

להשיג פסקי הלכה המורים לו להמשיך במנהגי ארץ ישראל, כולל אמירת פיוטים בתפילה.²¹ אך הוא לא הסתפק בכך, ואף פנה אל קאצי מוסלמי וביקש ממנו פסק הלכה מטעם חכמי האסלאם ('פְּקָהָא'), שיקבע שאסור לאיש להכריח קהילה עתיקה לשנות את מנהגיה הדתיים.²² ואם לא די בכך, ניסה ר' ידותון לפנות אל הסולטאן עצמו, באמצעות רופא-חצרן יהודי, ולבקש ממנו שלא יאפשר למנהגי הקהילה לבטל את מנהגי בית הכנסת שלו.²³

יש לציין שמאבק עיקש זה נגע, כפי שבירר עזרא פליישר,²⁴ רק בעניינים שוליים יחסית. גוף התפילה בבית הכנסת הארץ ישראלי בימי ידותון כבר היה מושפע באופן מכריע ממנהגי כבל. המחלוקת נגעה לחלקים שאינם מגופה הקדום של התפילה, כגון תפילת השיר הארץ ישראלי המחליפה את פסוקי דזמרה הבבליים על כל הטקסים שסביבה (כ'תהלוכת ספר השיר' וקריאת עשרת הדיברות),²⁵ אמירת הפיוטים בתפילה²⁶ ומנהגי קריאת התורה.²⁷ אבל

21 ראו: פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 271; הנ"ל, זעקת שבר (לעיל הערה 13), עמ' 129. פנייה זו התרחשה, על פי שחזורי, לאחר שהמנהגים הבבליים מינו חזן אחר ל'כניסת אלשמיין' והוא שימש שם לצד ידותון (ראו להלן הערה 23).

22 הפנייה פורסמה במאמרו של ינון-פנטון (לעיל הערה 18), ונראה שהתעודה כתובה בידי ידותון הלוי. על דיונים מחקרניים קודמים בפנייה זו (של ר' גוטהייל ושל ג'ויטיין) ועל תוצאות הפנייה ראו: פרידמן, התנגדות (לעיל הערה 13), עמ' 272-273.

23 פנייה זו נדונה בפירוט אצל פרידמן, זעקת שבר (לעיל הערה 13). כפי שבירר פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 273, למאבקו של ר' ידותון היה גם צד אישי: הראב"ם ותומכיו ניסו תחילה לשנות את מנהגי ארץ ישראל על ידי שכנוע החזן שלהם, הוא – כמסתבר – ידותון מיודענו, להתפלל על פי מנהגי כבל, אך הוא כמוכן סירב. מאותה שעה נאבקו בו הראב"ם וסיעתו ומינו שליח ציבור במקומו, אך בני קהילה בבית הכנסת הארץ ישראלי ניצבו מאחורי ידותון וחיזקו את ידיו. ניסיונות המאבק הקיצוניים שלו, כולל הפנייה לסולטאן, באו כתגובה על לחץ כבד זה. להקשר זה קשורה גם השערות של פליישר שזכרה לעיל, הערה 8, שעונו של ידותון קשור בהתנכלות הראב"ם וסיעתו. ייתכן שעם מינוי החזן החלופי לא שולמה לו עוד משכורתו, והוא נאלץ להתפרנס מן הצדקה.

24 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' ריח.

25 לבירור עניינים אלה ראו: פליישר (לעיל הערה 9), עמ' 215-291.

26 ראו: פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 271; הנ"ל, זעקת שבר (לעיל הערה 13), עמ' 132-137, ועיינו גם להלן, סעיף ג.

27 קריאת התורה באותם ימים הייתה נערכת בבית הכנסת של בני ארץ ישראל, כמתואר בכתב האמנה, במתכונת כפולה: מספר תורה כשר קראו את הסדרים התלת-שנתיים, כמנהג ארץ ישראל הקדום, אך בנוסף קראו מספרים כרוכים ('מצחפים') את הפרשות שעל פי מחזור הקריאה החד-שנתי שהיה מקובל בבתי הכנסת הבבליים (לאפשרות שגם

בגופן של ברכות אנו מוצאים בסידוריו של ר' ידותון שפע של נוסחים ומטבעות חתימה בבליים.²⁸ אפילו כאשר שמר על מנהג ארץ ישראלי עתיק של אמירת פיוטי שבעתא בתפילת ערבית, הושפע ר' ידותון מההלכה הבבליית שלא הכירה בחזרת הש"ץ בערבית ונמנע מלחתום את הברכות בשבעתא באזכרת השם.²⁹ בהמשך הדברים נראה את עומק ההשפעה הבבליית על ר' ידותון גם מתוך פיוטיו.

כרוב בני זמנו ומקומו, ר' ידותון העריץ את הרמב"ם. הערצה זו ניכרת מכתב האמנה: ר' ידותון מונה בו את גדולי הדורות הקודמים, רובם המוחלט בני מנהג בבל, אשר לא התנגדו למנהגי בית הכנסת השאמי, ואף מוסיף לחלקם תארי כבוד. אך משהוא מגיע אל הרמב"ם דומה שהוא יוצא מגדרו בניסיונו להרבות בתארים כאלה.³⁰ כפי שנראה בהמשך (בסעיף ח), מאחד מפיוטי ר' ידותון ניתן ללמוד שספר משנה תורה של הרמב"ם היה שגור על פיו. הלוחם הגדול על מנהגי ארץ ישראל בסמוך לשקיעתם המוחלטת מתגלה כאן אפוא כחכם הנתון ראשו ורובו בהלכה הבבליית, ומעולם ההלכה של בני ארץ ישראל הקדומים אין לו אלא כמה ממנהגי בית הכנסת, אשר גם אם הם בולטים וחגיגיים אין הם מעיקרה של התפילה.

מחזור זה מוצאו ארץ ישראלי במקורו ראו: ע' פליישר, 'קריאה חד-שנתית ותלת-שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום', תרביץ, סא [תשנ"ב], עמ' 25-43. למקור נוסף למנהג זה ראו גם: מ' מרגליות (מהדיר), החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 88, סימן מז, ובדיון שם, עמ' 169-172. על קריאה כפולה זו ראו גם: פליישר (לעיל הערה 9), עמ' 319-293; פרידמן, התנגדות (לעיל הערה 13), עמ' 77-80, ובתעודה שבעמ' 90, 92; ובקצרה גם הנ"ל, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 251.

28 ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' ריח. מובן שבצד הנוסחים הבבליים שרדו גם נוסחים ארץ ישראליים מקוריים. ראו את דיונו של פליישר, שם, עמ' רלב-רלד, בבעיית נוסח קדושת היום בחגים.

29 עמד על כך פליישר, שם, עמ' רלו: במקום לכתוב את שם השם 'יי', כדרכו, כותב ר' ידותון בשבעתא 'השם', מתוך כוונה להחליף שם אדנות בכינוי ולהימנע מברכה לבטלה. חשש זה מראה את עומק ההשפעה הבבליית עליו: בני ארץ ישראל הרבו במטבעות ברכה ללא חשש, והפחד מברכה לבטלה במסגרת תפילה בבלי ביסודו.

30 הרמב"ם מכונה שם: 'מרי' ורב' אדונינו משה, הרב הגדול המובהק, הפטיש החזק, נר המערבי, דגל הרבנים, יחיד הדור, אות העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו, מרדכי הזמן, צורבא מרבנן וצ"ל' (פליישר [לעיל הערה 8], עמ' 219-220, ופרידמן, מחלוקת [לעיל הערה 13], עמ' 253; הפיסוק שלי).

ג. פיוטים מסורתיים: היוצר והמעריב

ר' ידותון הלוי הפך ללוחם בעל כורחו. קודם כול, ובעיקר, היה חזן, ובמסגרת זו כתב את שיריו. כחזן היה על ר' ידותון לספק חומר פייטני למעמדות שבהם נהגו במקומו ובזמנו לומר פיוטים, בכל מקום שבו לא נמצאו לו פיוטים מן המוכן. בנוסף על כך היה עליו לספק שירים לעת מצוא לטקסים ליטורגיים למחצה הכרוכים באירועים משפחתיים כברית מילה, חתונה או חלילה אבל. תפקידים אלו משתקפים היטב בקורפוס שיריו, ונתאר כאן את עיקרי הממצאים.

הפיוט הקדום עיטר בקומפוזיציות פייטניות חטיבות שלמות של תפילה: נוסח הקבע של תפילת העמידה הוחלף בקרובות, וברכות קריאת שמע הוחלפו בשחרית בפיוטי היוצר ובערבית בפיוטי המעריב. במורשתו של ר' ידותון לא מצאנו קרובות: כפי שהראה פליישר, היה ב'כניסת אלשאיין' בימיו 'דיואן אלמעמדות', כלומר ספר שהחזיק קרובות לייעודים שונים, שמהן יכלו החזנים ליטול כרצונם.³¹ ר' ידותון יכול היה אפוא למלא היטב את תפקידו כחזן גם בלי לחבר קרובות משלו. לגבי פיוטי יוצר הייתה הרשות נתונה ביד החזן, והוא החליט אם לעטר את ברכות קריאת שמע ביוצרות או לא.³² מאות פיוטי יוצר נכתבו במזרח קודם ימיו של ר' ידותון, ומסתבר שגם אותם יכול היה ליטול מן המוכן, אך כאשר לא מצא יוצר מתאים עשוי היה לכתוב יוצר משלו.

אין בידינו לאמוד את היקף יצירתו של ר' ידותון בחלקה הזאת: לידינו הגיע רק גוף יוצר אחד שלו, לאבל, והוא התפרסם על ידי פליישר.³³ מדובר

31 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' ריט. יש לציין שלמרות זאת לא נמנע ר' ידותון מלהעתיק בסידוריו כפעם בפעם גם קרובות, בעיקר שבעתות. ראו דרך משל את דברי פליישר, שם, עמ' רלו, ועיינו גם בצילומים הפקסימיילים מהסידורים הללו אצל פליישר (לעיל הערה 9), אחרי עמ' 320.

32 ראו פליישר (לעיל הערה 8) עמ' ריט, הערה 12, המביא את ההוראה 'אליוצר באקואל או בגיר אקואל', וכתרגומו: היוצר – עם פיוטים או בלי פיוטים.

33 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמז. יוצר זה הוא אחד הפיוטים שנכתבו בין שורות סידור פוסטאט, אשר סייעו לפליישר לזהות את כתיבת ידו של ר' ידותון, כפי שתיארנו (לעיל, סעיף א).

ביוצר בתבנית המסורתית של הקיקלר:³⁴ שלוש מחרוזות משולשות המלוות במחרוזת קדוש. אבל בניגוד ליוצרות הקלסיים, העומדים על כמה גושים כאלה, ביוצר שלפנינו אין אלא גוש אחד בלבד, החתום 'חבר' בראשי מחרוזותיו.³⁵ כל המחרוזות, כולל מחרוזת הקדוש, נחתמות בסיומות מקראיות המצטרפות לפסוק אחד של צידוק הדין (איוב א, כא). יש לציין שהיקפו המצומצם של גוף היוצר אינו צריך להפתיע בתקופה מאוחרת זו: כבר במהלך המאה האחת-עשרה נרשמו גופי יוצר מזרחיים שאין בהם אלא גוש אחד.³⁶ באלה אמנם הרחיבו הפייטנים בדרך כלל את היקפה של מחרוזת הקדוש, שעה שאצל ר' ידותון עומדת מחרוזת זו על שלושה טורים בלבד, כמקובל בתקופות קדומות יותר; אולם בצמצום העקרוני של היקף הפיוט נענה ידותון למסורת המזרחית המאוחרת הזאת.

מהלך מפתיע עולה מפיוט המועתק בסמוך לגוף היוצר הזה, הנראה צמוד אליו משום השרשור הקושר ביניהם. מדובר בפיוט קצר, החתום אף הוא 'חבר', ובו טור פתיחה ('מבורך דר שחקים') ושלוש מחרוזות מרובעות, הנחרזות בסופיהן בטור הפתיחה. פליישר ראה בקטע מעין פזמון ליוצר,³⁷ והדבר מסתבר. הפיוט המסורתי מלווה אפוא בקטע 'מודרני', ואפשר שר' ידותון כתבו כתחליף למחרוזת הקדוש המורחבת.

מעניין שדווקא ברכות קריאת שמע של ערבית זכו להבלטה יתרה בסידורי פוסטאט. המעריב הוא אמנם סוג ספרותי קדום, המתועד כבר בתקופה הקדם קלסית של הפיוט בארץ ישראל.³⁸ ניתן למצוא אותו גם במורשתם של כמה

34 על תבנית זו בגופי היוצר ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 221; הנ"ל, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 199-212.

35 ייתכן שר' ידותון ביקש לחתום בסטרופת הקדוש 'לוי', אך הו"ו איננה לפנינו.
36 כך כבר נהגו ר' סהלאן בן אברהם (כפי שציין בהקשר של פיוטו של ידותון פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רמז, וראו בספרו היוצרות בהתהוותם והתפתחותם [לעיל, הערה 34], עמ' 411-414), ור' יוסף הלוי החבר (ש' אליצור, שארית יוסף: פיוטי ר' יוסף הלוי החבר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18-19).

37 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמח.

38 ראו את הנדפס אצל ע' פליישר, 'לתכונות פיוטי המעריב', סיני, סט (תשל"א), עמ' קכג-קלד. פיוטי מעריב קדומים הם גם הפיוט 'אשר כילה מעשיו' לליל שבת ו'אל המבדיל' למוצאי שבת, פיוטים שחדרו בתקופת הגאונים לנוסח הקבע (ראו: סדור רב סעדיה גאון, מהד' י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קט-קיא; קכג-קכד, וכן פליישר [לעיל הערה 9], עמ' 80-83).

פייטנים קלסיים.³⁹ גם מתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת הגיעו לידנו כמה פיוטי מעריב,⁴⁰ אולם דומה שבארץ ישראל ובמזרח עמד המעריב תמיד בשולי היצירה הפייטנית: מספר פיוטי המעריב שהגיע אלינו מעיזבונם של פייטנים ידועים ופורים זעום לעומת סוגים מרכזיים יותר, כקרוכות בתקופה הקלסית או היוצרות בתקופה המזרחית המאוחרת. על פי המקובל במחקר, לא זכה המעריב למקום מרכזי אלא בתפילות החגים בצרפת ובאשכנז.⁴¹ מתוך סידורי הקהל בפוסטאט בהעתקתו של ר' ידותון מתברר שגם ב'כניסת אלשמיין' בימיו תפסו פיוטי המעריב מקום של כבוד, ובשבתות, חגים ושאר ימים מצוינים נאמרו שם ברכות קריאת שמע כשהן מלוות בפיוטי מעריב.⁴² גם קונטרסים ובהם העתקות של פיוטים לשבתות בוודות (על פי פרשות השבוע) או לחגים נפתחו אצל ר' ידותון בדרך כלל בפיוטי מעריב.⁴³

39 על פיוט מעריב אחד במורשתו של ר' יוחנן הכהן ראו: נ' ויסנשטרן, פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' קמט-קנא. במורשתו של ר' פינחס הכהן נרשמו שני פיוטי מעריב; ראו: ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 19. במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר נרשמו גם כמה פיוטי מעריב החתומים בשמו של ר' אלעזר בירבי קליר. מקבץ גדול יחסית של פיוטי מעריב נדפס אצל מ' זולאי, ארץ-ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 333-352, אך אין דרך לתארכם.

40 שמות של פייטנים מאוחרים שנרשמו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה מתוך חתימותיהם בפיוטי מעריב הם דרך משל רב סעדיה גאון, ר' שמואל השלישי, ר' יוסף אבן אביתור, סהלאן בירבי אברהם, וכן אברהם בן סהלאן, דוסא, מבורך בן דויד, עמרם, כלף, מבשר בן קשקוש ועוד.

41 ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 463-465.

42 למרות מקומם המרכזי של פיוטי המעריב, יש לציין שהם לא נאמרו עוד כתחליף לנוסח הקבע אלא הובאו לעתים לצדו: במעריב לפורים המובא להלן, פיוט א, מצייין ידותון לאמירת הנוסח המלא של ברכות 'אהבת עולם' והשכיבנו' בצד הפיוט. פיוטי מעריב קלסיים נועדו כמובן להחליף נוסחים אלה ולהעביר ישירות אל מטבעות החתימה של הברכות. עם זאת, פיוטי מעריב אחרים מעתיק ר' ידותון בסידוריו ללא ציונים כאלה, ואין לדעת אם באותם מקרים נשמר המנהג הקדום או שהציונים נעדרים משום שלא היו רשומים במקורות שמהם העתיק את הפיוטים ובפועל היה ברור לו שהחזן אמור להוסיף את קטעי הקבע. וראו עוד להלן, הערה 46.

43 שער של קונטרס כזה שרד בידינו בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 325.168 (ראו: פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רנא). אחרי כיתוב בשער, המציין שהקונטרס מיועד לפיוטי ר' שמואל השלישי לפרשת ראה וענייה סוערה, נכתב בשורה נפרדת: 'ידותון הלוי'; גוף הקונטרס – בעמוד שמאחורי השער – נפתח במעריב. גם בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 15.97 בא שער דומה, אם כי ללא ציון

הדרישה שלא לבטל את אמירת פיוטי המעריב הייתה אחד הסעיפים המרכזיים במחלוקת עם הראב"ם וסיעתו. ר' ידותון – ספק מתוך רצון אמיתי לברר את ההלכה מתוך כניעה לתורתם של הבבליים, ספק בתקווה תמימה לגייס את הראב"ם עצמו לצדו – שלח בעניין זה שאלה אל הראב"ם, ובה הוא מברר את דעתו על מנהגי בית כנסת שבו אומרים פיוטי מעריב בלילי שבתות. השאלה – הכתובה בידו של ידותון – נתפרסמה לפני שנים רבות בידי אלכסנדר שייבר,⁴⁴ ומרדכי עקיבא פרידמן עמד על הקשר שלה למחלוקת בימי ידותון.⁴⁵ התיאור מפורט וכולל נוסחי תפילה ופיוט, וניכרת חשיבותם הגדולה של הפיוטים הללו בעיני הכותב.⁴⁶ גם בפנייה הנואשת לנסות להשיג צו מלכותי מהסולטאן כדי למנוע את ביטול מנהגי בית הכנסת מתוארים 'הידורי הדת' בבית הכנסת (כתרגומו של פרידמן), 'בימים הטובים בקרובות, ובשבתות במעריבות ובפיוטים בתפילות'.⁴⁷ המקום המרכזי של פיוטי המעריב ב'כניסת אלשאמיין' מסביר גם את ההתנגדות הגדולה שהם עוררו אצל החכמים שנאבקו במנהגי בית הכנסת. ר' אברהם בן הרמב"ם, באחת

שמו של ידותון (לשונו: 'פרשת אלה תולדות נח ללשלישי ז"ל'), ושוב נפתח סדר היום במעריב, ורק אחריו מופיע מצדד (ליהודה) והיוצר של שמואל השלישי. את הפיוט שלו (להלן, ב) העתיק ידותון במקום שנותר פנוי בהמשך כתב היד. שער שלישי מן הסוג הזה מצוי בכ"י קמברידג' T-S Misc. 11.62. אחרי עמוד שער ובו הכותרת 'יום ראשון של ראש השנה' והציון 'ידותון הלוי', נפתח הקונטרס בציון למזמור היום ומיד אחריו מועתק המעריב 'אמוני נבונים בתקעם' (מעריב קדום שאיננו לידותון; ראו: פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רנא, ויש לתקן שם את סימן כתב היד על פי המצוין כאן). עם זאת, בקונטרס דומה שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10126 (לשעבר כ"י גסטור 1766) דף 10, באים מאחורי השער (הכולל את הכותרת 'פרשת וישלח יעקב מלאכים ללשלישי' והציון 'ידותון הלוי') פיוטים לתפילת שחרית (ראו להלן, סעיף 4ד).

44 א' שייבר, 'שאלה שנשלחה לרבינו אברהם בן הרמב"ם', A. Scheiber Geniza Studies, Hildesheim & New-York 1981, חלק עברי, עמ' 58-60.

45 ראו: פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 271; הנ"ל, זעקת שבר (לעיל הערה 13), עמ' 132.

46 יש לציין שגם מתיאור מפורט זה עולה שפיוטי המעריב לא החליפו את נוסח הקבע, כפי שעולה מההעתקה שתוארה לעיל, הערה 42: קטעי הפיוט באים שם אחרי ציטוט נוסחי הקבע שהיו אמורים להישמט מפניהם. כקוריוז נציין שנוסח הקבע של ברכת 'המעריב ערבים' איננו אלא הפיוט הקדום 'אשר כילה מעשיו ביום השביעי' (ראו לעיל הערה 38, ולהלן הערה 48).

47 פרידמן, זעקת שבר (לעיל הערה 13), עמ' 139.

מתשובותיו, משתבח שביטל את השינויים בנוסח ברכות קריאת שמע של ערבית, בעיקר בשבת.⁴⁸

ר' ידותון מעתיק בסידוריו פיוטי מעריב של פייטנים שונים, למן המעריב הקדום לראש השנה 'אמוני נבונים' ועד לפיוטיהם של יוצרים מאוחרים יותר.⁴⁹ אך לעתים הוא מצרף אליהם גם מעריב משלו. מעריב מפואר שלו לשבת כבר פרסם פליישר, ואף ציין שהוא 'החשוב והיפה שבין פיוטי הידועים' של ידותון.⁵⁰ כאן מתפרסם מעריב נוסף שלו, לפורים, מתוך כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2501/6, שהוא דף מתוך מחזור פוסטאט בהעתקת ידותון.⁵¹ המעריב מופיע בו בתוך סדר תפילת ערבית לפורים.

שני פיוטי המעריב של ר' ידותון כתובים בעיקרון על פי התבנית הקלסית של הסוג: כנגד כל אחת מן התחנות הליטורגיות שבברכות קריאת שמע של ערבית⁵² עומדת חטיבת פיוט ובה מחרוזת מרובעת אחת; ורק הקטע המעביר

48 עיינו א"ח פריימן וש"ד גויטיין (מהדירים), תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תרצ"ח, סימן פז, עמ' 132-133. וראו לעניין זה פרידמן, מחלוקת (לעיל הערה 13), עמ' 256, וכן שם, עמ' 271. הראב"ם בתשובתו מתכוון ככל הנראה לא לפיוטים מתחלפים אלא לנוסח הקבע שסודו פייטני, 'אשר כילה מעשיו', שהזכרנו לעיל, הערות 38, 46; אך ברור שאם הראב"ם אסר לומר אפילו נוסח זה, שנתקבע זמן רב לפני ימיו ואף רס"ג בסידורו התיר לאומרו, קל וחומר שלא התיר את אמירת פיוטי המעריב המתחדשים ומתחלפים שוב ושוב.

49 על 'אמוני נבונים' ראו הערת פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנא, הערה 154, וראו גם לעיל, הערה 43.

50 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמט.

51 הדף שייך לסידור המכונה אצל פליישר 'סדר פוסטאט א', ועיקרו בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 12.11a. על דפים נוספים השייכים לטומוס זה ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' ריח. על שייכותו של כ"י ניו-יורק הנדון למחזור פוסטאט עמד פליישר (בשם ב' לפלר) בכמה ממאמריו, אך באותם מקומות עסק בענייני התפילה הנלמדים ממקור זה ולא טיפל בפיוט המעריב המועתק בו. ראו: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, יג [כג, תשנ"ו], עמ' 108, הערה 56; שם, עמ' 136, הערה 172; הנ"ל, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה, קבץ על יד, טו [כה, תשס"א], עמ' 11, הערה 42; הנ"ל, 'הערות לצביון המחזור התלת-שנתי של הקריאה בתורה כמנהג ארץ ישראל', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 93, הערה 41, ועמ' 99, הערה 83. שמו של ידותון החתום במעריב עלה במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בעת הקטלוג השיטתי של קטעי אוסף אדלר בניו-יורק אשר פליישר לא הספיק לעסוק בהם.

52 כלומר: כנגד כל מטבע חתימה של ברכה, וכן כנגד שני פסוקי שירת הים המשולבים בברכת הגאולה; על המושג 'תחנות ליטורגיות' ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 59.

לפסוק 'מי כמכה', הוא הזולת, ארוך יותר ובעל מעמד עצמאי. בשני פיוטי המעריב פותח ר' ידותון את מחרוזות החטיבות העיקריות במילים מתוך פסוקי מסגרת מעניין היום, 'ושמרו בני ישראל את השבת' וגו' (שמות לא, טז) במעריב לשבת, ו'ליהודים היתה אורה ושמחה' (אסתר ח, טז) במעריב לפורים. במעריב לשבת נחתמות מחרוזות אלה בסיומות מקראיות מלוקטות; במעריב לפורים אין סיומות כאלה. לשונות המעבר לתחנות הליטורגיות ניכרים בשני הפיוטים, אך אינם מוקפדים.⁵³

גם הזולתות שבשני פיוטי המעריב דומים: הם עומדים על מחרוזות דו-טוריות, המלוות בשני רפרינים מתחלפים. המעבר לפסוק 'מי כמכה' נעשה באמצעות מחרוזות מרובעת תקנית, המכונה על ידי ידותון בשני הפיוטים בשם 'גוף'.⁵⁴ אבל שעה שבמעריב לשבת נפתח הזולת ישירות בקטע בעל המחרוזות הדו-טוריות, הרי שבזולת לפורים מציב ר' ידותון בראשו מחרוזות מרובעת תקנית הממשיכה את סממני התבנית של גופי החטיבות,⁵⁵ והפיוט השונה, בעל המחרוזות הדו-טוריות, נפתח רק אחריה, ולפניו בא הציון 'פז > מון <'.⁵⁶ אין לדעת מדוע נהג כך ידותון, ושמא ראה את הזולת כולו כמין מחרוזות ופזמון, תבנית שהייתה מקובלת מאוד בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת.⁵⁷ דומה שר' ידותון חש שמהלכו הייחודי חריג, וניסה

53 במעריב לשבת מופקים לשונות המעבר בשתי החטיבות הראשונות מפסוקי הסיומות. הסיומת הראשונה, 'מעבר עד ערב תשבתו שבתכם' (וי' כג 32), מעניינת במיוחד, משום שיש בה גם לשון 'ערב', כמעבר לברכת המעריב ערבים, וגם לשון 'שבת'; אך היא סיומת מקראית מתואמת, שכן במקור היא עוסקת ביום הכיפורים וכאן היא מוסבת על השבת. הסיומת שבחטיבה השנייה – 'אהבתי אתכם אמר יי' (מל' א 2) – היא מעניין הברכה בלבד ואין בה רמז לשבת. אבל אחרי הזולת מביא ר' ידותון סיומות מלוקטות מעניין השבת ללא כל קשר לתחנות הליטורגיות, וגם לפניו אין לכאורה שום רמז לפסוקי שירת הים. לברכות 'גאל ישראל' וה'פורס סוכת שלום' באים רמזים לשוניים בטורים שלפני הסיומות. במעריב לפורים יש רמזים לברכת המעריב ערבים (בטור 3), האהבה (בטור 7) ו'גאל ישראל' (בטור 57), וכן לפסוק 'מי כמכה' (בטור 49). כנגד זה לא ניכר שום רמז ל'ה' ימלך לעולם ועד' ולברכת 'הפורס'. נזכיר שעל פי ההעתיקה נועדו קטעי המעריב לפורים להיאמר בצד נוסחי הקבע (ראו לעיל הערה 42), ולשונות המעבר לא נצרכו אפוא כלל ולא הובאו אלא מכוח המסורת, ולכן אין לתמוה על חוסר הדיוק בעניין זה.

54 ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רל, וכן שם, עמ' רכא, רנט, והערה 145 בעמ' רמט.

55 הכוונה למילות פסוק המסגרת ולאקרוסטיכון האלפביתי.

56 ציון זה מופיע בסוף השורה, אחרי המחרוזת הקודמת.

57 על התבנית ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 290-297; 308-311.

לתקן אותו על ידי הצבת שני הרפרינים שבזולת גם בצד המחרוזת שלפניו: הרפריין הראשון מסומן אחרי שני טוריה הראשונים, והשני – בסופה.⁵⁸ בדרך זו הפך ר' ידותון את המחרוזת המרובעת לשתי מחרוזות דו-טוריות ושילב אותה מעתה בתבנית הזולת כולו.

בארגון האקרוסטיכון שונים שני פיוטי המעריב זה מזה: במעריב לשבת באה חתימת הפייטן, 'ידותון', בראש החטיבות הראשיות (כולל ה'גוף' שבסוף הזולת), והזולת משוחרר מכל אקרוסטיכון. במעריב לפורים העמיד הפייטן את החטיבות העיקריות על רצף אלפביתי (שלוש אותיות במחרוזת), ואת הזולת על חתימת שמו, 'ידותון חזק'. אבל ניכר רישול מסוים בארגון האקרוסטיכון: המחרוזת המרובעת (המפורקת לשניים) שבראש הזולת ממשיכה את רצף האלפבית, ואילו מחרוזת ה'גוף' המעבירה לפסוק 'מי כמכה' משוחררת משום מה מהאקרוסטיכון ומפסוק המסגרת. שחרור זה לא פעל לטובת הפיוט: האלפבית מגיע בחטיבה האחרונה רק עד האות צ, ואילמלא שחרר ידותון מחרוזת זו היה יכול להשלים את האלפבית בנקל. נראה אפוא שהוא לא חישב היטב את מספר טורי השיר בבואו לארגן את האקרוסטיכון. גם ה'פזמון' שבזולת, המביא את חתימת השם, עשוי ברישול מסוים: המחרוזת הראשונה בו נפתחת באל"ף, וחתימת 'ידותון' מתחילה משום מה רק במחרוזת שאחריה.⁵⁹ אך למרות אי דיוקים קלים אלה מייצגים פיוטי המעריב את החלקה הקדומה והמסורתית בפייטנותו של ר' ידותון בטהרתה.

יש לציין שבין פיוטי ר' ידותון שהדפיס פליישר מצוי כנראה עוד זולת למעריב, לשבת ענייה סוערה: 'יונה התנחמי'.⁶⁰ בניגוד לזולתות הדו-טוריים

התבנית נרשמה בכמה ממרכיבי מערכת היוצר (פליישר, היוצרות [לעיל הערה 34], עמ' 392-439), אך ככל הידוע לי טרם נרשמה בזולת שבמעריב.

58 מהלך דו-שלבי זה, המשוחזר מכוח ניתוח תבנית הפיוט, אינו ניכר בהעתקה שלפנינו: זו העתקה נקייה בתוך הסידור, ולא טיטה, ושני הרפרינים מצוינים בה בתוך המחרוזת הנדונה ואחריה ברצף הכתיבה (להוציא תיבת 'הבירה' שאחרי טור 10, הכתובה בין השיטין, אך תחילת הרפריין – 'בשושן' – באה שם בתוך השורה ואינה תוספת מאוחרת).

59 אי אפשר לדעת מה כיוון ידותון במהלך זה. ייתכן שחשב להעמיד את הזולת על אקרוסטיכון אלפביתי חדש, אך נמלך אחרי האות א' ועבר לחתימת שמו בלי לוותר על המחרוזת שכבר כתב. אפשר גם שביקש לחתום 'אני ידותון', אך בהעתקה מן הטיטה דילג בטעות על שתי המחרוזות החתומות 'ני' (אולי משום הרפרינים הדומים). אך כמובן לא מן הנמנע שאין לפנינו אלא סימן לרישול מסוים בארגון הפיוט.

60 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנב.

בעלי הרפרינים שראינו כאן, הזולת הזה עשוי מחרוזות משולשות הנחתמות בסיומות מקראיות המביאות את לשון פתיחת ההפטרה (ישעיהו נד, יא). סוג השיר מצוין בידי ר' ידותון בכותרתו.⁶¹ אין לדעת מדוע בחר לכתוב זולת זה בתבנית שונה מזו שבזולתות האחרים שראינו.

ד. סוגי פיוט לא קומפוזיציוניים

בניגוד לסוגי הפיוט הקדומים, הבנויים על קומפוזיציות המכסות חטיבות שלמות מן התפילה, התפתחו בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת וכן בספרד סוגי פיוט עצמאיים, שלא השתלבו בקומפוזיציות שלמות. כמה פיוטים כאלה מצויים גם במורשתו של ר' ידותון:

1. רהט

הפיוט 'יוצר בני אדם ושיחותם' (להלן פיוט ב) מועתק בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 15.97 בהקשר מעורב: עיקר הקונטרס מוקדש למעריב ומערכת יוצר לפרשת נח,⁶² אך בדפים נפרדים, שנשארו כנראה משום מה פנויים, העתיק ידותון את שירנו בין פיוטים אחרים מטיפוס ספרדי.⁶³ השיר 'יוצר בני אדם' הוא שיר חד-חרוזי; טוריו קצרים יחסית, להוציא הטור האחרון, ומהלכו פשוט ביותר. אחרי כל אחד מטוריו בא בכתב היד הסימן 'פז > מון <', אך לא ברור מה אמור לשמש כרפרין בשיר אחד זה. מראשי הטורים עולה החתימה 'יהדותון' (!), ואין כל ספק שהיא מכוונת לשמו של ידותון פייטננו.⁶⁴

61 כותרת השיר 'כטבה ללמעריב', מונח ייחודי לר' ידותון המציין אצלו בקביעות פיוטי זולת שבמערבות (ראו במצוין לעיל הערה 9, וכן פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רמט, בעיקר בהערה 145).

62 ראו לעיל הערה 43.

63 מועתק שם הפיוט 'אל טובי תקרבי' החתום אלעזר, הבנוי כשיר אזור, והפיוט המעין אזורי 'מתנשא / מה יעשה / פלאיך ונסיך' (לא זוהתה בו חתימה).

64 מעניין לציין שלשון הטור הראשון בשיר – 'יוצר בני אדם ושיחותם' – זהה ללשון פתיחת רשות יפהייה של ר' יוסף אבן צדיק (ראו: א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' סח; י' דוד, שירי יוסף אבן-צדיק, ירושלים תשמ"ב, עמ' 59). ייתכן שר' ידותון הכיר את פיוטו של אבן צדיק ושאל ממנו את פתיחת שירו; אך לבד מלשון

סוג השיר איננו ברור: בטור הסיום אין רמז לשום תחנה ליטורגית אפשרית, וההקשר המעורב בכתב היד אינו מקל על הזיהוי. על פי תבניתו ומהלכו נראה שלפנינו פיוט מן הסוג המוגדר בכתבי יד רבים כ'רהט', סוג שתפקידו הליטורגי לא נתברר עד כה כהלכה והוא מציין הן פיוטי מילואים שונים והן קטעים שהיו מושרים בנסיבות שונות בפני עצמם.⁶⁵

2. סליחה

השיר 'ישראל זרע תמימים' (להלן פיוט ג) משורבט, כנראה בכתיבת ידו של ידותון, על צד אחורי של מסמך בערבית השמור בניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3452/7. לאחר השיר באה חתימתו של ידותון, וממנה אנו למדים גם על שם אביו. נרשם שם: 'לידותון בן לגביר אברהם', ובשורה נפרדת נוסף 'חביר מעולה'. מעל אותיות השם באות אותיות נוספות, כמנהגם של אנשים חשובים באותם ימים לעטר את שמם.⁶⁶ השיר מנוקד,⁶⁷ והוא כתוב בתבנית מעין אזורית. אמנם בכתב היד אין כל הקשר העשוי ללמד על סוג השיר, אך מצד תוכנו אין כל ספק שסליחה לפנינו: הפייטן מבקש מהקב"ה שוב ושוב שיסלח לישראל על חטאיהם, ואת העם הוא מתאר כ'מתודים לפני מלא רחמים' (טור 12).

הפתיחה אין כל קשר בין השירים: שירו של אבן צדיק הוא שיר קלסי הבנוי בתים שקולים, ואילו אצל ידותון הטורים קצרים יותר ואין כל רמז למשקל (חוץ מאשר בטור הראשון, כמובן). גם תכני השירים שונים: אצל אבן צדיק מדובר בשיר בעל גוון פילוסופי העוסק ביחסי אדם ואל, ואילו בשירו של ידותון הופך הטור הראשון לכינוי פנייה סתמי להקב"ה, בלי לנצל כלל את תוכנו הייחודי, ובהמשך השיר באות בקשות שגרתיות לגאולת ישראל.

- 65 על הסוג ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 299-301.
- 66 ראו: מ"ע פרידמן, 'עיתורי חותמים ושיטה מיוחדת לציון תאריך', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 160-163. מעל המילים 'ידותון בן לגביר' באות (במפוזר) האותיות 'אהוב', ומעל 'אברהם' נרשמה כנראה ברכת המתים ('צוהל' – קריאת הה"א מסופקת). עיטור זה בחתימת ר' ידותון מעניין: כפי שראינו, הוא היה עני מרוד המתפרנס מקופת הקהל, ומאדם שמצבו כה ירוד לא היינו מצפים שיעטר את שמו; אך נראה שהיה פער גדול בין מצבו הכלכלי לבין מעמדו: תפקידו כחזן בית הכנסת השאמי העניק לו כנראה (לפחות בעיני עצמו) מעמד של בעל משרה חשובה, וגם תוארו 'חבר' (או 'חבר מעולה'), תואר שהוא מתהדר בו שוב ושוב, מוציא אותו מכלל אדם פשוט.
- 67 גם בניקוד השיר אפשר לראות את ההשפעה הבבלית המכרעת על ידותון: סימני הניקוד אמנם טברניים, אך הם משקפים הגייה בבליית ובמקום פתח בא פעם אחר פעם סימן הסגול.

מלכתחילה הייתה הסליחה חלק מן הקרובות לימות הצום, ונועדה להשתלב בהן בברכה השישית, היא ברכת 'סלח לנו', או בברכת קדושת היום ביום הכיפורים.⁶⁸ אבל לפחות למן המאה האחת-עשרה נהגו גם במזרח וגם ביתר תפוצות ישראל להתכנס באשמורת הבוקר סמוך לימים הנוראים ולומר פיוטי סליחות מלווים בפסוקים ובקטעי 'רחמין' שלא כחלק מתפילות החובה. מכאן ואילך נכתבו סליחות כפיוטים עצמאיים, לצורך אמירתן במעמדים אלה. פייטני מצרים במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה הרבו לכתוב סליחות כאלה,⁶⁹ והסליחה שכתב ידותון מצטרפת אפוא למסורת רווחת זו.

הסליחה 'ישראל זרע תמימים' חתומה בראשי מחרוזותיה 'ידותון חזק' ('חזק' בראש המחרוזת האחרונה). מחרוזותיה קצרות, והן מסתיימות כמקובל בחרוז קבוע, שהוא גם חרוזה של מחרוזת הפתיחה. הטור האחרון במחרוזת הפתיחה הוא פסוק מקראי החוזר כרפרין אחרי כל אחת ממחרוזות השיר. כל זאת כמקובל בתבנית המעין אזורית. אבל השיר שלפנינו כתוב ברישול גדול: למרות טוריו הקצרים ותבניתו הפשוטה יש בו חריגות ואי דיוקים רבים,⁷⁰ וגם

68 ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 203. גם בהיעדר קרובות המשיכו לומר סליחות בברכת 'סלח לנו' בעת חזרת הש"ץ. כזה הוא המנהג המתואר בסידור רס"ג (לעיל הערה 38), עמ' שיז, וכך היה נהוג בקהילות אשכנז עד סמוך לימינו (כולל נוסח המעבר 'ואל יעכב' וכו' הנזכר אצל רס"ג, שם). במנהג איטליה הנדפס עדיין משולבות הסליחות לתעניות בקרובות (ראה למשל במצוין אצל 'דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ב, ניריורק תרפ"א, ו 71, 72, 73), וגם במנהגי ספרד נותר זכר לקרובות שהכילו בעבר את הסליחות, אם כי אין הן נאמרות עוד כקרובות, ואכמ"ל.

69 במאה האחת-עשרה בולט בעיקר יצחק בן שמואל כנוי שהגיע למצרים מספרד וכתב שפע של פיוטי סליחות (ראו עליו ש' כהן, שירי ר' אהרן אלעמאני, ירושלים תשס"ח, עמ' 142, ובמצוין שם, הערה 69). במאה השתיים-עשרה ידועים בסליחותיהם ר' אהרן אלעמאני וצאצאיו (ליצירתו של אהרן אלעמאני מוקדש ספרה הנ"ל של ש' כהן; על צאצאיו ושירתם ראו: שם, עמ' 35-37, ובספרות הרשומה שם), וכן ר' נתן החבר (ראו: ש' כהן, פיוטי ר' נתן החבר [גנוזי קדם, ו (תש"ע), בדפוס]; על שירת החול שלו עיינו אצל ע' פליישר, 'מדיואן שירי החול של רב נתן בן שמואל נזר החברים', קבץ על יד, יח [כח, תשס"ה], 141-196).

70 מחרוזות השיר בעיקרון מרובעות, כאשר שלושה טורים קצרים נחרזים זה בזה, והטור הרביעי – הוא הטור המעין אזורי – מביא את החרוז הקבוע. אבל במחרוזת השלישית באים לפני הטור המעין אזורי רק שני טורים (10-11), והם ארוכים מחבריהם וחצויים באמצעם בצורה; ואילו במחרוזת השישית (טורים 24-27) נחרזים זה בזה שני טורים, והטור השלישי מצטרף בחרוזו אל הטור המעין אזורי. חריגות כאלה אינן שכיחות בפיוטים מעין אזוריים.

חרוזיו דלים מהמקובל.⁷¹ כפי שנראה בהמשך, ידע ידותון להוציא מתחת ידו פיוטים נאים יותר, ולא ברור מה ראה לכתוב פיוט מרושל זה.

3. זמר לשבת

זמירות לשבת או לסעודות חגיגיות נועדו מלכתחילה להתכנסויות משפחתיות ולא לבית הכנסת. הזמירות מופיעות לראשונה בשלהי תקופת הפייטנות הקלסית,⁷² וזכות לתנופה דווקא במרכזי הפייטנות שאינם מזרחיים: ספרד מצד אחד⁷³ ואשכנז מצד שני.⁷⁴ אבל גם במזרח היו שכתבו זמירות, ובמורשתו של ר' ידותון מצאנו את השיר 'אשיר שיר בחיבת', המועתק בידי ידותון בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 299.1, בין שירים מסוגים שונים למשה, שלמה ואהרן אלעמאני. השיר חתום (אחרי מחרוזת פתיחה) 'ידותון לוי חזק' ומדבר לכל אורכו בשבח השבת, כמקובל בזמירות. כמו הסליחה, גם שיר זה כתוב בתבנית מעין אזורית פשוטה,⁷⁵ טוריו קצרים יחסית ואופיו קליל, כראוי לשיר זמר.

71 בימי הביניים נהגו להקפיד על חובת העיצור התומך, כלומר דאגו לשתף בחרו גם את העיצור שלפני התנועה האחרונה (ראו: ב' הרושובסקי, 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט עד ימינו', הספרות, ב [תשל"א], עמ' 732-738). אבל בשיר שלפנינו אנו מוצאים חריזה של 'איתנים / נקיים' (טורים 14-16; שורה 15 נחתמת לכאורה ב'ופשעים', אך תיבה זו נוספה בשוליים וייתכן שהשורה מסתיימת במילה 'זדונים', הנחרזת היטב עם 'איתנים'), וכן 'חובם / כבלם / ישעם' (טורים 19-21). יש לציין שחרוזים דלים מסוג זה אינם עולים ביתר פיוטיו של ר' ידותון.

72 ראו: ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן (לעיל הערה 39), עמ' 20-21.

73 כבר במורשתו של דונש בן לברט מופיע הזמר הנודע 'דרור יקרא לבן עם בת'. מסורת הסוג נמשכה בספרד, וממורשתו של ר' יהודה הלוי הגיעו אלינו זמירות רבות לשבת ולמוצאי שבת.

74 כמה מגדולי הפייטנים באשכנז הקדומה, מר' שמעון בירבי יצחק בסוף המאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 86-92) ועד ר' ברוך ממגנצא בסוף המאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה (א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו [תש"ו], עמ' נ), ואף פייטנים אשכנזים מאוחרים יותר, כתבו זמירות לשבת.

75 גם בשיר זה מחרוזות מרובעות אשר טורן האחרון מביא את החרוז הקבוע, ובמקרה זה המילה השלמה 'שבת', החותמת סיומת מקראיות. במקרים רבים משתרעת הסיומת גם על הטור השלישי במחרוזת, כמקובל אצל פייטני מצרים (ראו דוגמאות משירת ר' אהרן אלעמאני במבוא לשיריו במהדורת ש' כהן [לעיל הערה 69], עמ' 70-73). הרפרין מסומן אחרי כל מחרוזת בציון 'פז > מון <' בלבד, ואין לדעת אם הכוונה למחרוזת הפתיחה כולה או רק לשני טוריה האחרונים ('מזמור שיר בחיבת / ליום השבת').

4. רשויות לנשמת ולברכו

כל סוגי הפיוט שנסקרו עד כה הורתם ולידתם במזרח. אבל למן סוף המאה העשירית נוצרו סוגי פיוטים חדשים גם בספרד, ובראשם הפיוטים המלווים את פסוקי דזמרה. בין אלו בולטים פיוטי הרשות, ובעיקר הרשויות לנשמת, לקדיש ולברכו.⁷⁶ פייטני המזרח לא הרבו לכתוב רשויות כאלה,⁷⁷ אך ריבוי ההעתקות של הרשויות הספרדיות בגניזה הקהירית מלמד שהחזנים במזרח השתמשו בפיוטים אלה. גם ר' ידותון כלל רשויות בתוכניות הליטורגיות שהכין, כמוכח מכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10126 (לשעבר כ"י גסטור 1766) דף 10, הפותח קונטרס שהעתיק ידותון ובו תוכנית ליטורגית לשבת פרשת וישלח. שלא כהרגלו, לא פתח ידותון את הקונטרס בפיוט מעריב,⁷⁸ אלא בשתי רשויות לברכו, כנראה של ר' יצחק אבן גיאת.⁷⁹

מתברר שר' ידותון ניסה גם לכתוב רשויות בעצמו. בכ"י פרנקפורט, אוסף הקהילה היהודית, גניזה, מס' 35,⁸⁰ השתמש ר' ידותון בעמוד שנותר ריק⁸¹

76 על סוגים אלו ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 395-402.

77 רק מעט מאוד מן הפיוטים המזוהים כרשות לנשמת או רשות לברכו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר ניתן לייחס לפייטנים מזרחיים הידועים בשמם, חלקם מאוחרים מאוד (כאלעזר הבבלי); הרוב הגדול של פיוטים אלו הוא של משוררים ספרדיים מפורסמים.

78 השוו לעיל הערה 43.

79 הרשות הראשונה, 'ידידי אל תנו זמר בניכ רך' (לפנינו: 'בנברך!'), חתומה 'יצחק', ונדפסה בין פיוטי ר' יצחק אבן גיאת, מהד' י' דוד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 241. תבניתה קלסית, ואין בה אלא ארבעה בתים. מן הרשות השנייה, הפותחת 'ברכו בניכ רך / יי המבורך' וכתובה בתבנית מעין אזורית, שרדה לפנינו תחילתה בלבד, אך היא מועתקת גם בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 201.6 ומשם מתברר שאף היא חתומה יצחק. ייתכן שגם אותה ניתן לייחס לר' יצחק אבן גיאת.

80 המקור של כתב היד, יחד עם יתר קטעי הגניזה שהיו שמורים באוסף זה, אבד בימי השואה, אך צילום של כתב היד נותר במכון שוקן בירושלים ושם בדקתי אותו. תודתי נתונה לעובדי המכון על סיועם.

81 לפנינו גיליון שבו העתיק ר' ידותון שבעתא לחנוכה של ר' יוסף אבן אביתור, ותחילתה: 'ויהי ביום הראשון / נשיא לבני יהודה נחשון' (שבעתא מורחבת מסוג השבעות של יצחק אבן מר שאול ויוסף אבן אביתור שפרסם ע' פליישר במאמרו: 'הפייטן רבי יצחק בר לוי ופיוטיו', ש' אברמסון וא' מירסקי (עורכים), ספר חיים שירמן: קובץ מאמרים, ירושלים תשל"ל, עמ' 285-318; 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי [אבן מר שאול]', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 425-450; 'השלמות ליצירתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול',

כטיוטה לכתובת רשות לנשמת לכבוד החנוכה. סוג הפיוט עולה מסיומו בלשון 'כמו כל הנשמה לו תברך';⁸² ייעודו לחנוכה עולה מהזכרת החשמונאים וחנוכת המזבח. הרשות כתובה בתבנית הספרדית ה'קלסית' – בבתים הנחתמים בחרוז מבריה ונחלקים באמצעם בצורה חריפה (המסומנת בכתב היד), מעין דלת וסוגר. במקום הצורה בבית הראשון אף נכפל החרוז הקבוע, כנהוג לשם תפארת הפתיחה. אבל השיר איננו שקול כלל.

זיהוי הרשות לנשמת מאפשר לנו לזהות אל נכון גם את סוגו של שיר נוסף של ר' ידותון, הוא הפיוט לאבל 'רא האל ופחד' שהדפיס פליישר.⁸³ פיוט זה נרשם בכתב היד לפני היוצר לאבל, ועל כן חשב פליישר שמדובר במצדר, סוג פיוט המופיע במזרח פעמים רבות כפתיחה לגופי יוצר. אבל עיון קל בפיוט זה יעמיד מיד על דמיונו לרשות לנשמת: גם הוא כתוב בבתי שיר ארוכים הנחלקים בחדות בצורה, וגם בו נכפל החרוז הקבוע בבית הראשון לשם תפארת הפתיחה. מלשון סיומו, 'ברכו יי כל צבאיו משרתיו עושי רצונו', ניתן להסיק שאין לפנינו אלא רשות לברכו. מקומו לפני גוף היוצר מובן, משום שהוא מכוון לאמירת 'ברכו' שלפני פתיחת ברכת יוצר אור.

ה. שירים לאירועים משפחתיים

במסגרת תפקידו כחזן נדרש ר' ידותון לספק חומר ספרותי לא רק לצורכי בית הכנסת אלא גם לאירועים משפחתיים בקהילה: שירים נכתבו והושרו בסעודות חתונה וברית מילה, ולהבדיל – בהלוויות או מעמדי אבל אחרים. שירים מן הסוג הזה ראה פליישר כשירי חול,⁸⁴ אך אין אלו שירי חול

תרביץ, סג [תשנ"ד], עמ' 403-442; 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', אסופות, ד [תש"ן], עמ' קכז-קפח). הגיליון שלפנינו ניזוק מאוד בתחיתו, וחסרים בו חלקים נכבדים של השבעתא. העתקת השבעתא הסתיימה באמצע העמוד הראשון של הדף השני. ביתר העמוד השתמש ידותון לשרבוטים ולניסיונות קולמוס. את הרשות לנשמת כתב בעמוד השני של דף זה.

82 אמנם יש כאן גם לשון ברכה, ואפשר להעלות על הדעת שמדובר ברשות לברכו (מה גם שראש הטור הוא 'קדושים ברכו את יי'), אך השיר נפתח בפנייה אל הנשמה המושפעת עמוקות מרשויות ספרדיות לנשמת: 'יחידה יחדי נא לצורך', ועל כן נראה יותר שלפנינו רשות לנשמת.

83 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמו.

84 כך הוא מתייחס אל שיר אחד של ידותון לחתן (פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רנב-רנג).

מובהקים: הם משמשים בהתכנסויות בעלות אופי ליטורגי בולט, כתובים בדרך כלל בתבניות של שירי קודש ואף ניתן בהם פתחון פה לציבור כולו, בעיקר ברפרינים שבשירים המעין אזוריים. גם בני התקופה ראו בהם שירי קודש: ידותון עצמו מתאר את פעולתו בעת כתיבת שיר למילה כהקרכת תשורה לאל (להלן, סימן ז, 16), ושירים מן הסוג הזה הועתקו, ומאוחר יותר אף נדפסו, בתוך מחזורי תפילה.⁸⁵ כל אלו מציבים את השירים הללו במעמד מיוחד שבין קודש לחול.⁸⁶

במורשתו של ר' ידותון אנו מוצאים קבוצה מקיפה של שירים למילה, שירים ספורים לחתן ואת קבוצת שירי ההספד על ר' יהונתן מלוניל שפרסם אסף.

1. שירים למילה

שבעה שירים של ר' ידותון למילה עולים ממקור אחד – כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18. מדובר בדף גדול אחד, המחולק לשלושה טורים וכתוב בצפיפות משני צדיו בכתיבת ידו של ר' ידותון. בדף זה העתיק ידותון שירים לעת מצוא. רוב השירים נועדו למילה, אך לא כולם לאותו אירוע: כפי שנראה, השירים מציינים מקרים מיוחדים ואינם יפים לכל ברית מילה. בצד השירים למילה באים גם שני שירים לחתן, וכן הספד מקיף ושקול שכתב משה בירבי מבורך הנגיד, משורר מצרי בן ראשית המאה הי"ב, על פטירת אמו. ידותון העתיק אותו בשינויים רבים כדי להספיד בעזרתו אדם אחר.⁸⁷

גם שירים מן הסוג הזה של פייטן מצרי בן המאה השתים-עשרה, הוא ר' נתן בן שמואל נזר החברים, הגדיר פליישר כשירי חול; ראו במאמרו שנוכר לעיל, הערה 69.

85 שירים כאלה – חלקם אף נראים כשירי חול מובהקים – נדפסו, דרך משל, במחזור ארם צובה; ראו: ש' אליצור, 'הפיוטים במחזור ארם צובה', מחזור ארם צובה – מבואות, ירושלים תשס"ח, עמ' 81-89.

86 ראו בהרחבה אצל א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת הקודש של ר' יהודה הלוי, עמ' 15-23.

87 ההספד בנוסחו המקורי נדפס אצל ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 99-102. בהקדמה למהדורה (עמ' 99) הוא מציינ את המקור שלפנינו וקובל על מעתיקו ש'הלה עשה בטכסט הזה כבתוך שלו, שינה הרבה מילים, השמיט והוסיף בתים, ובלבד שיוכל להשתמש בו כקינה על השר שמואל, אביו של חננאל'. שירמן לא יכול היה כמובן לדעת באותה עת את זהות המעתיק – ר' ידותון.

הפיוטים למילה, שהם כאמור רוב מניינו של הקטע,⁸⁸ מעניינים ביותר. רק אחד מהם ('זאת אות', להלן, סימן יב) הוא שיר סתמי למילה, אך הוא קטוע וייתכן שבסופו צוין איזה אירוע ייחודי. גם השיר '[ג... ..]בוהים' (סימן ט) לקוי מאוד, ובחלק שלפנינו אין שום סימן ספציפי. יתר השירים נועדו למקרים מיוחדים: השיר 'ילדי דין' (ז) נכתב לברית מילה של אחד מתאומים, בן ובת, שנולדו לר' מנחם הדיין, ונראה שגם השיר 'חביבין ישראל' (ו) נועד לאותו אירוע.⁸⁹ השיר 'בחנוכה ומילה' (ח) נועד לברית מילה הנערכת בחנוכה. השירים 'קול מבשר' (י) ו'בית אהרן כהני' (יא) נכתבו לכבוד מילת בן למשפחת כוהנים; בשיר האחרון ('בית אהרן') אף נרמזת העובדה שהתינוק נולד בשבת (טור 8). מעניין שלמרות אופיים הייחודי של השירים קיווה ר' ידותון לעשות בהם שימוש חוזר: את שמותיהם של האבות הוא מציין כ'פל > וני <', ציון שנועד לאפשר לו להתאים את השמות פעם אחר פעם. יוצא מכלל זה רק ר' מנחם, אבי התאומים: המחרוזת שבה הוא נזכר חוזרת כולה בשמו, ואולי משום כך הוא נותר על כנו.

ייחוס השירים הללו לר' ידותון עולה מכתב היד באופן חד משמעי: בראש כל אחד מהם ציין ר' ידותון את הלחן שעל פיו ביקש לשיר אותו, והוסיף – בדרך בלתי שגרתית – את ציון הייחוס 'לי'. רוב השירים (סימנים ו, ח, ט, יא, יב) חתומים 'חבר',⁹⁰ והציון שבראשם הוא בדרך כלל 'חבר לי'.

88 יש לציין שבין שבעת הפיוטים שהובאו במהדורה העתיק ידותון שיר נוסף (אחרי שיר יא), אך מחמת קרע גדול בצדו הימני אין לדעת אם גם הוא לר' ידותון ומה סוגו. בשיר טורים ארוכים המחוזרים בחרוז אחיד, ונסקרים בו כל חגי השנה. מחמת מצבו הלקוי, וכן משום הספק בייחוסו לידותון, לא הובא השיר בהמשך.

89 ר' מנחם נזכר במפורש בשיר ז, ותפקידו נרמז במילות הפתיחה 'ילדי דין'. סביר להניח שמדובר בדיין החשוב מקהיר, הנזכר פעמים אחדות בכתבי יהודה אלחריזי בהערצה רבה. ראו: 'יהלום וי' בלאו, מסעי יהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 54, 80, 106, 201. בשיר 'ילדי דין' נזכרים בפירוש 'התאומים עם אחיהם' (טור 7; מתברר אפוא שהיה לר' מנחם עוד בן, או כמה בנים, לפני לידת התאומים), והפייטן טורח לברך גם את 'הזכרים' וגם את 'הקטנה' (טור 18). האירוע המיוחד מובלט באמצעות רפרין השיר: 'זכר ונקבה בראם ויברך אותם'. שם האב, ר' מנחם, נזכר בטור 9, וראו על כך עוד להלן, בפנים. השיר 'חביבין ישראל' כללי יותר, ועוסק באופן כללי בגדולתם של ישראל בהקשר של ברית מילה, אך גם הוא מסתיים במילים 'זכר ונקבה בעשייתם / בראם ויברך אותם', וסמיכותו בכתב היד לשיר 'ילדי דין' מטה את הדעת לקבוע שגם הוא נכתב לכבוד התאומים.

90 חתימת 'חבר' בלבד אינה שכיחה, אך קורה שפייטנים חותמים בכינויים או בתוארם ללא

הציון 'לי חבר' בא גם בראש שיר ז, הוא השיר לכבוד התאומים, אף על פי שלא ניכרת בו שום חתימה. אבל ר' ידותון הזכיר את שמו בגוף הפיוט: המחרוזת האחרונה נפתחת במילים 'חבירך ידותון הלוי מקריב לאל תשר / בעדך' וכו'. יש בדברים אלה מעין הקדשה עקיפה, בדרך ייחודית ביותר. ר' ידותון מציג את שירו כתשורה לאל, שיש בה תפילה בעד אבי התאומים וילדיו. ייתכן שבציון הסימן 'חבר' בראש השיר התכוון ר' ידותון להפקת הסימן מאותיות 'חבירך' שבראש המחרוזת האחרונה.⁹¹ גם שיר י אינו חתום, אך תיבת 'לי' שבכותרתו מעידה שידותון חיברו.⁹²

רוב השירים כתובים בתבניות סטרופיות: שלושה מהם (ח, יא, יב) הם שירי אזור, ושלושה (ז, ט, י) – שירים מעין אזוריים. יוצא דופן שיר ו: שיר זה קצר מחבריו ומחורז בחרוז אחיד, אך בתבנית ייחודית.⁹³

2. שירים לחתן

כפי שכבר ציינו, שיר חתונה אחד של ידותון כבר הדפיס פליישר.⁹⁴ השיר מופיע בטיוטה מרושלת בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 300.27, והוא מועתק שם פעמיים, משני צדי הדף, ובשתי ההעתקות הוא קטוע.⁹⁵ את הנוסח השני נביא להלן, טו. הקשר בין שני הנוסחים ניכר רק בפתחת השיר:

שם. ראו במובא אצל פליישר, (לעיל הערה 8), עמ' רמח, הערה 137. ריבוי השימוש בחתימה 'חבר' אצל ידותון אפשר שיש בה כדי להעיד על נדירות התואר בימיו, ימי שקיעתה הסופית של הישיבה הארץ ישראלית לשלוחותיה.

91 יש לציין שמילה זו באה כאן במשנה הוראה: פירושה הפשוט הוא 'ידידך', אך ר' ידותון מבקש ללא ספק לרמוז באמצעותה גם לתוארו 'חבר'. התייחסות מסוג אחר לחתימת השירים עולה משיר ט: ידותון פונה בו אל הקב"ה בתפילה 'רחם שומיע הכינוי אשר בראשי הבתים', כלומר רחם על כל אחד מציבור השומעים אשר פענח את הכינוי 'חבר' החתום בשיר. התייחסות מן הסוג הזה של פייטן לחתימת פיוטו אינה מוכרת לי ממקום אחר.

92 בכותרת שיר זה, אחרי ציון הלחן ותיבת 'לי', הוסיף ידותון 'צגיר (=קטן) סימן', אך לא ברור למה כיוון. המילה 'סימן' עצמה באה בראש המחרוזת האחרונה בפיוט (טור 13), אך אי אפשר לקבוע אם יש לכך איזה קשר לכותרת.

93 ראו להלן סעיף 21.

94 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנג.

95 בהעתקה אחת (להלן טו) ניכרת בו החתימה 'אני ידותון הלוי ביר...'. אך בהעתקה האחרת לא נותרו אלא הטורים הנושאים את האותיות 'אני ידו...'. פליישר בחר להדפיס דווקא נוסח קצר זה, משום הקושי בפענוח הנוסח הארוך.

בהמשך נפרדים נוסחיהם, וספק אם שניהם נכתבו לאותו אירוע.⁹⁶ בשני נוסחיו השיר חד חרוזי, ובנוי – בדומה לרשויות לנשמת ולברכו – במתכונת שיר קלסי ספרדי, בבתים הנחלקים לדלת ולסוגר ובהכפלת החרוז בבית הראשון לשם תפארת הפתיחה. אפילו ניסיון לשקול את השיר ניכר בכמה מצלעותיו, כפי שכבר ציין פליישר, אך רוב בתי השיר, בשני נוסחיו, אינם שקולים.

שיר נוסף של ר' ידותון לחתן מועתק בין שיריו למילה, בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18. השיר 'כאור שמש' (יג) הוא שיר אזור שנכתב ככל הנראה לכבוד חתן בשם דניאל. השיר חתום 'חבר', כיתר רוב שירי ידותון שבמקור זה. משיר נוסף לחתן הבא שם לפניו, 'שמחו בחתני היום בקומו' (יד), לא שרדה אלא סטרופת הפתיחה, ולא ניכרת בה שום חתימה. גם הציון 'לי' אינו ניכר בראשו. אבל הוא קשור באיזו דרך אל השיר שאחריו, משום שבכותרת שבראשו מצוין 'קילוס לבן דניאל'. ייחוס השיר לר' ידותון מסופק, אך הבאנוהו לקראת סוף מהדורתנו משום הקשרו בכתב היד הכתוב בידי ידותון.

3. הספדים

במסגרת תפקידו כחזן נתבקש ר' ידותון לספק חומר שירי לטקסי הספד שונים. כבר גויטיין סקר תעודה שבה מצווה הנגיד (הוא הראב"ם) לשלם לידותון החזן 'בשעת הקריעה', ושיער שמדובר בשכר על קטעי שיר (בלשונו: liturgy) שידותון שר בעת הטקס.⁹⁷ הסכום הנמוך של התשלום המצוין שם – ארבעה

96 שני הנוסחים נפתחים בהזכרת 'חופת גביר כל החתנים', ומכאן שנועדו לחתונה. בשניהם גם נרמז לכאורה השם אברהם (אצל פליישר בטור 4, ולהלן טו, 5), אך הסגנון מעורפל ואפשר שאין שם אלא דימוי לאברהם אבינו. מצד שני, בנוסח שהדפיס פליישר נזכר השם 'דידיה', ושוב אין לדעת אם נרמז שם החתן (שלמה?) או שמדובר בכינוי בלבד, ואילו בנוסח השני נרמז השם יוסף, והוא מתייחס לכאורה לאבי החתן (ראו בכיור לטורים 7-8). המשורר מברך משום מה גם את 'האדון', לכאורה אבי החתן, וגם את 'חמודו', החתן, בבנים (טו, 8); ואף מברך פעמיים את נמענו הנכבד שיזכה לחופת בנו (שם 13; 16), ברכה בלתי סבירה בשיר חתונה. יש לזכור שמדובר בטיוטה מלאה תיקונים וקשה לפענח, וידותון אף הותיר חלק מהדף חלק בלא להשלים את שירו (כמוכח מהחתימה הקטועה), אך לתמיהות העולות מן השיר אין בידי פתרון, וייתכן שמקורן בפענוח שגוי.

97 גויטיין (לעיל הערה 7), עמ' 449.

דרהם בלבד – הביא את גויטיין לציין שכנראה מדובר בלוויה של אדם עני, ופליישר, שעה שסקר את התעודות על ידותון, אף הפליג וציין ש'עשירים שילמו קצת יותר על פיוטים, אבל ר' ידותון היה כנראה פייטן של עניים'.⁹⁸ אבל כתב יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 16.8, שמתוכו פרסם אסף את ההספדים על ר' יהונתן מלוניל, מורה שר' ידותון נקרא להספיד גם אנשים גדולים. העובדה שעם פטירתו של ר' יהונתן בארץ ישראל נערכו במצרים טקסי אבל והספד אינה מפתיעה: פטירתם של גדולי ישראל עשתה רושם, ועם הגיע הידיעה על האסון נהגו להספידם גם הרחק מהמקום שבו הלכו לעולמם. העובדה שר' ידותון התבקש להכין חומר שירי לאירוע זה מעידה שבני פוסטאט אכן הכירוהו כספדן מקצועי ומיומן.⁹⁹

שירי ההספד כתובים לפנינו בכתב ידו האופייני של ר' ידותון על עמוד אחד המחולק לשלושה טורים. הקטע פותח בלקט פסוקים שבחר ידותון לצורך המעמד,¹⁰⁰ ואחריו באים ארבעה הספדים, שני הראשונים ללא כותרת, ושני האחרונים מכונים בכותרותיהם 'מרתיה' (קינה) ו'פתיחה'.¹⁰¹ יש לציין שרק השיר האחרון ('ה'פתיחה') חתום בשמו של ר' ידותון.¹⁰² בשירים האחרים אין

98 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנד. פליישר ציין לדברי גויטיין על פי כרטיס השמור במעבדת ש"ד גויטיין לחקר הגניזה שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אך כאמור הדברים נתפרסמו בספרו של גויטיין, כמצוין בהערה הקודמת.

99 ייתכן שגם העובדה שהנגיד עצמו ציווה על תשלום השכר לחזן בתעודה שסקר גויטיין יש בה כדי ללמד על מעמדו של ידותון כספדן המוזמן על ידי ראשי הקהל לשאת את שיריו. יש לציין שבצד ארבעת ההספדים שלו שנסקרו בסמוך, מצוי בידינו, כפי שציינו בשעת סקירת כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18, הספד נוסף כתוב בידי ר' ידותון, אך מדובר בהספד שידותון נטל מן המוכן ושינה אותו לצורך שימוש חדש (ראו לעיל הערה 87). גם מעשה זה מעיד על תפקידו הפעיל כספדן, ויש בו גם כדי ללמד על דרכם של ספדים, שבצד כתיבת שירים חדשים 'מחזור' פעם אחר פעם הספדים קיימים (עיינו גם להלן הערה 103).

100 בראש הפסוקים באה הכותרת 'פואסיק הצור', כלומר פסוקים שצריך לצרפם לפסוק צידוק הדין הרגיל, 'הצור תמים פעלו' וגו' (דברים לב, ד). ר' ידותון מביא שם, בצד פסוקי אבל כלליים (ירמיהו ט, ט-יז; יחזקאל כא יא-יב), גם פסוקים הרומזים על האירוע המיוחד: פסוק המזכיר 'ותורה תאבד מכהן' (יחזקאל ז, כו), הרומז לחכם התורה, ר' יהונתן הכהן, שנפטר; ופסוקים מקינת דוד על יהונתן (שמואל ב א, כ, כו-כז).

101 על מונח זה ראו לעיל הערה 3.

102 ידותון אף הבלית את החתימה, וכתב בשולי השיר את אותיותיה (כולל אותיות 'חבר' הכתובות בצפיפות לצד המחרוזת האחרונה).

כל אקרוסטיכון. משום כך אפשר לייחס לר' ידותון בלי כל ספק רק את השיר החתום, אבל העובדה שגם יתר השירים כתובים בכתיבת ידו ומשמשים לאותו מעמד עצמו מאפשרת לייחס לו גם אותם, אם כי בביטחון פחות גדול.¹⁰³ שלושת ההספדים הראשונים כתובים בתבניות פייטניות מזרחיות פשוטות למדי. בהספד הראשון – 'אוי כי אבל גדול' – מחרוזות מרובעות חתומות בסיומות מקראיות מלוקטות, ומילות קבע באות בו בראש כל טור ראשון ('אוי')¹⁰⁴ ושלישי ('על זה'). בהספד השני – 'תורה הילילי' – פונה הספדן אל התורה וקורא לה לכפות את מי שלמד אותה. שיר זה קצר, מחרוזותיו דו-טוריות וכל אחת מהן נפתחת בקריאה 'הילילי על'.¹⁰⁵ גם השיר השלישי, 'איך יעמוד לבינו', דו-טורי, והוא אף פשוט מחבריו: אין בו כל קישוטי תבנית. הטור המזכיר את שמו של ר' יהונתן ארוך מהאחרים, אך תבנית השיר נשמרת.¹⁰⁶

משוכלל מכולם ההספד האחרון, 'יום זה אשא קינה', החתום בשמו של ר' ידותון. גם הספד זה כתוב במחרוזות מרובעות בעלות סיומות מקראיות. אבל הסיומות הללו הן כולן קטעי פסוקים המסתיימים בשם 'יהונתן', ומשום כך נותרת בשיר חריזה מעין אזורית. הכורח ללקט פסוקים סביב שם פרטי אחד הביא את ר' ידותון להוציא אותם מהקשרם המקורי ולהשתמש בהם כסיומות מתואמות חריפות. המילים התמימות 'ויקם יהונתן' (שמואל א כ, לד) מוסכות כאן על הליכתו של ר' יהונתן לבית עולמו; המילים 'ויתפשט יהונתן' (שם, יח, ד) מתארות את פשיטת בגדיו עם מותו; הפועל 'ויאהבהו יהונתן' (שם א)

103 נראה שר' ידותון ביקש להשתמש באחד השירים שימוש חוזר (לשם נפטר אחר), ולכן מחק באיזה שלב את הטור הרומז לאירוע הייחודי – 'יהונתן על במותיך חלל' (שמואל ב, א, כה) – ורשם מעליו את הטור הסתמי 'ולב ינאק בנאקת חלל'.

104 בשתי המחרוזות הראשונות: 'אוי כי', וביתר המחרוזות: 'אוי על'.

105 בסוף השיר באה בין השיטין התוספת 'ספדו על מנהיג עלמות / היונתן ימות' (בהדפסת אסף: 'הילילי על מנהיג' וכו'), תוך התאמת הדברים לתבנית השיר כולו). אפשר היה לכאורה להעלות על הדעת שר' ידותון ניסה להתאים את השיר לאירוע על ידי תוספת זו, שעה שבמקורו הוא נכתב לזכר תלמיד חכם אחר, אך ברור מתוך השיר שאותו תלמיד חכם היה כוהן, ועל כן סביר שגם הוא נכתב מלכתחילה לשם ר' יהונתן הכהן מלוניל, והתוספת באה לשם הבלטה בלבד.

106 אסף (לעיל הערה 2), עמ' 165, חשב שהמשורר עבר כאן לפרוזה, ובהתאם הדפיס את סוף השיר כפרוזה מחוורת, אך אין הבדל בין סיום השיר לבין פתיחתו במחרוזות דו-טוריות קצרות.

מדבר באהבת ר' יהונתן למקומו החדש בגן עדן; והמשפט 'אל ידע זאת יהונתן' הופך לתפילה על ר' יהונתן שלא יטעם מכוס הרעל במותו. במקרה אחד אף משובצת הסיימת בשינוי הוראה: המילים 'ויכרות יהונתן', שבמקורן בשמואל א כ, מז, עוסקות בכריתת ברית, מקבלות כאן את המשמעות: הקב"ה כרת והמית את ר' יהונתן. שימוש גמיש ומקורי זה בפסוקים מלמד על מיומנותו הגדולה של ר' ידותון כמשורר.

השיר מרשים גם במהלכו הדרמטי. דמות המוות מואנשת בו, והמשורר מתאר את המפגש בין דמות זו ובין הנפטר, ואף מעניק למוות את רשות הדיבור:

וּבְשָׂרֵי לְזֹאת סָמַר, / כִּי מְזַג כּוֹס הַמֶּר,
וַיָּבֵא וַיֹּאמֶר / לְפָנָי יְהוֹנָתָן:

"תָּמִים הַדּוֹר, שְׁתֵּה וְגַלְךָ / כִּי בָחַר בְּךָ הַמֶּלֶךְ,
כִּי אַתְּ שׂוֹר כָּל פְּלֶךְךָ!" / וַיָּקָם יְהוֹנָתָן...

בהמשך מתוארת עלייתו של הנפטר לשמים, וכאן מתחלף מלאך המוות במלאך הנשלח ללוות את הנפטר ובמלאכי הרחמים היוצאים לקראתו ומראים לו את מקומו בגן עדן, ואפילו קולו של הקב"ה עצמו, המזהיר את מלאכיו מלהזיק לצדיק, נשמע בשיר:

הֵן עֵת בָּא לְקִרְאתוֹ / הַמֶּלְאָךְ לְלוֹתוֹ
שְׂאֵלוֹ עַל חֲסִידוֹתוֹ, / וַיַּגִּד לוֹ יְהוֹנָתָן.

"לֵךְ אֵל הַקֶּץ וְהֶאֱמִין!" / בְּשָׂרוֹהוּ מְשֻׁמָּאל וַיִּמֵּן
כָּל מְלֹאכֵי רַחֲמֵינוּ, / "כֹּה יַעֲשֶׂה לִיהוֹנָתָן!"...

יְחִיד אֶסְפוּ בְּחַמְלָתוֹ, / וַיִּצְוֵנוּ לְלוֹקְחֵי נַשְׁמָתוֹ:
"כּוֹס רַעַל וּמְרִירָתוֹ – / אֵל יִדַע זֹאת יְהוֹנָתָן!"...

משורות אלו ניכר שהאירוע המיוחד שזעזע את קהילות ישראל גרם גם לר' ידותון להפיק ממיתריו צלילים של שירה אמיתית.

1. תבניות השירים

בעת סקירת הקורפוס עמדנו על תבניתו של כל שיר בנפרד, וכאן נסכם בקצרה את מגוון התבניות המשמש בשירי ידותון הלוי.

1. תבניות ארכאיות

כמה משירי ידותון כתובים בתבניות פייטניות מזרחיות מסורתיות: מחרוזותיהם חדר־חרוזיות וגם קישוטי התבנית המשמשים בהם פייטניים מובהקים. בהקשר זה בולטים קודם כול הפיוטים המסורתיים שלו: היוצר והמעריב. אלה בנויים במתכונות שעוצבו לסוגים הללו במזרח ואין בהם כל סטייה, להוציא אולי חוסר דיוק קל בארגון המעריב לפורים, כפי שכבר ראינו. קישוטי התבנית בפיוטים אלה גם הם פייטניים: פסוקי מסגרת (בפיוטי המעריב), סימות מקראיות (ביוצר, במעריב לשבת ובזולת 'יונה התנחמי') ורפינים קישוטיים (בזולתות שבפיוטי המעריב לשבת ולפורים).

גם שלושה מארבעת ההספדים על ר' יהונתן מלוניל כתובים בתבניות פייטניות ארכאיות: מחרוזותיהם חדר־חרוזיות ושניים מהם אף מעוטרים במילות קבע. לא ברור מדוע בחר ר' ידותון בתבניות המסורתיות בשירים אלו, שעה שרוב שיריו לעת מצוא כתובים בתבניות ספרדיות מובהקות.

2. שירים שווי חרוז

בין השירים שווי החרוז במורשתו של ר' ידותון יש להבחין בין שירים המורים על השפעה ברורה של השיר הספרדי הקלסי לבין שירים שווי חרוז שהשפעה זו אינה ניכרת בהם. שלושה שירים נראים כחיקויים ברורים של התבנית הספרדית: הרשויות לנשמת ולברכו ושיר החתונה 'אליכם אקרא נאמנים' (בשני נוסחיו). טורי השירים הללו עשויים כמין בתים בשיר קלסי: הם ארוכים, וצורה חדה (המסומנת דרך קבע בידי ר' ידותון) חוצה כל אחד מהם לשניים, מעין הבית הקלסי בעל הדלת והסוגר. בראש כל השירים הללו אף נכפל החרוז הקבוע בצורה הראשונה, מעין תפארת הפתיחה שבשירים הספרדיים. ההבדל היחיד בין שירים אלה לבין אחיהם שמספרד – והוא הבדל חשוב ומכריע – הוא בעניין המשקל: שעה שהשירים הקלסיים שקולים תמיד במשקל כמותי מדוקדק, שירי ר' ידותון אינם שקולים. בחלקם ניתן

למצוא טור זה או אחר הנענים לסכמה של משקל כמותי, בעיקר למשקל המרובה, אך אין זה אלא בשוליהם. נראה שר' ידותון לא ידע לשקול במשקל כמותי,¹⁰⁷ והקרבה המקצבית הקלה לשירים הספרדיים מקורה במנגינה שעל פיה חיבר את שיריו.

בצד שירים אלה עומדים לפנינו עוד שני שירים שווי חרוז של ידותון: הרהט 'יוצר בני אדם ושיחותם' (ב) כתוב בחרוז אחיד, אך טוריו קצרים יחסית ואין בהם צזורות. אמנם ככל הנראה נכתב רהט זה מתוך היכרות עם שיר ספרדי קלסי, כמוכח מלשון פתיחתו,¹⁰⁸ אך בתבניתו הוא ממשיך את מסורת פיוטי הרהט המזרחיים, שרובם קצרים וחד-חרוזיים. תופעה מיוחדת היא הסימון 'פז > מון <' הבא אחרי כל אחד מטוריו, דבר שאינו שכיח לא בשירים ספרדיים קלסיים ולא בפיוטי רהט מזרחיים, וקשה לדעת מה מכוון בו. שיר חד-חרוזי אחרון, המשונה בתבניתו מחבריו, הוא השיר למילה 'חביבין ישראל' (ו). בשיר זה באים לסירוגין טורים ארוכים וקצרים; בטורים הארוכים אף דאג ידותון לסמן צזורה באמצעם. אי אפשר לדעת מה מקור תבנית חריגה זו.

3. שירים מעין אזוריים

דגם השיר המעין אזורי שכיח בין שירי ר' ידותון, למן הפזמון ליוצר, הסליחה (ג) והזמר לשבת (ד) ועד לשירים אחדים למילה (ז, ט, י) ואולי גם לחתן (יד). עיקרו של דגם זה במחרוזות בעלות חרוזים מתחלפים, הנחתמות בטור בעל חרוז קבוע ולאחריו רפרין החורז בו. המחרוזת הראשונה בשירים אלו היא מחרוזת פתיחה המחרוזת כולה בחרוז הקבוע. הטור האחרון שבה הוא הרפרין, אך לעתים כולל הרפרין כמה מטוריה, ובמקרים של מחרוזת פתיחה קצרה אף את כולה.¹⁰⁹ חריזה מעין אזורית עולה גם בהספד 'יום זה אשא קינה' על ר' יהונתן מלונל, אך אין לפנינו שיר מעין אזורי אמיתי, שכן אין בו

107 הדבר ניכר גם מעיבוד ההספד של משה בן מבורך (לעיל הערה 87). חלק מן השינויים שהטיל ידותון בשיר משבשים את משקלו. מצד שני, כמה וכמה בתים הנוספים אצל ידותון על המובא במקורות האחרים שקולים היטב. משום חוסר שליטתו של ידותון במשקלים אפשר אפוא לשער שדווקא הנוסח המעובד של ידותון שימר חלק מבחי השיר המקוריים שדולגו משום מה בהעתקות האחרות.

108 ראו לעיל הערה 64.

109 על התבנית ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 34), עמ' 349-355.

רפריץ, ודרך חריזתו נובעת, כפי שראינו, מן הסיימות המקראיות שבו, הנחתמות כולן בשם 'יהונתן'.

בפזמון ליוצר 'מבורך דר שחקים' שהדפיס פליישר עומדת התבנית המעין אזורית על המינימום הגמור: במקום מחרוזת פתיחה יש בה טור אחד בלבד, והוא נחרז בחרוז הקבוע ונועד ככל הנראה לשמש כרפריץ. המחרוזות שאחריו קצרות גם הן, בנות ארבעה טורים, והן גם מועטות – שלוש בלבד. ייתכן שאופיו ה'פזמוני' החריג של הקטע הביא את ר' ידותון לקצר בו.¹¹⁰

בשלושה מן השירים המעין אזוריים של ר' ידותון (ג, ד, י) באה התבנית בצורתה הבסיסית והפשוטה: מחרוזותיהם מרובעות, ובראשם מחרוזת פתיחה מרובעת אף היא. בשירים ג, י נחתמת מחרוזת זו בפסוק המשמש כרפריץ.¹¹¹ בשיר ד כלל הרפריץ כנראה את שני הטורים האחרונים של מחרוזת הפתיחה, אך ייתכן שהתפקיד נועד למחרוזת כולה.

בשלושת השירים האחרים התבנית קצת יותר מורכבת: טוריהם מחולקים בצורה ומביאים חריזה מסורגת המתחלפת ממחרוזת לחברתה. שני חרוזי מחרוזות הפתיחה מתאימים בהם ללשון הפסוקים החותמים אותן; פסוקים אלו מחולקים אף הם בצורה, וכמובן משמשים בהמשך כרפריץ, אך במחרוזות האחרות מותאם החרוז רק לסופם.¹¹² יש לציין שגם 'מורכבות' זו אינה אלא יחסית: הדגם בעל החריזה המסורגת שכיה מאוד גם בספרד וגם במזרח.

שירים מעין אזוריים, גם בספרד וגם במזרח, נשקלים בדרך כלל במשקלים הברתיים-דקדוקיים.¹¹³ אבל אצל ר' ידותון אין זכר גם למשקל פשוט זה. אפילו בשיר שרוב טוריו נראים כמביאים מספר זהה של הברות, כ'קול מבשר'

110 כפי שהסברנו לעיל (סעיף ג), לא ברור לגמרי מה תפקידו הליטורגי של הקטע: גופי יוצר קדומים אינם מלווים אף פעם בקטעי פזמון. יש לציין שהעמדת טור הרפריץ בלבד בראש שיר מעין אזורי מצויה בספרד בשירים מסוג המסתג'אב (ראו פליישר, שם, עמ' 379-380), וגם בהם המחרוזות מרובעות, אך מספר המחרוזות בשירים אלה גדול בדרך כלל בהרבה מזה שבפזמון שלפנינו.

111 על חוסר הדיוק והרישול הרב שבשיר ג ראו לעיל סעיף ד2.

112 בסוף הצלעית הראשונה שבטור הנושא את החרוז הקבוע חוזר בשירים אלה כמעט תמיד חרוז הצלעיות הראשונות שביתר טורי המחרוזות. חריג בודד בא בסוף פיוט ט: הקטע לקוי, אך משרידיו נראה שר' ידותון העמיד במקום זה את החרוז השני של אותה מחרוזת. חריגות כגון אלה שכיחות בפיוטים מעין אזוריים גם בספרד.

113 ראו במצוין לעיל הערה 109.

(י), יש טורים חריגים. מכיוון שמדובר בכל המקרים בכתיבת ידו של המשורר אי אפשר לתלות חריגות אלה בטעות המעתיק. סביר יותר שר' ידותון לא שקל גם את שיריו המעין אזוריים, ומספר ההברות החוזר בטורים רבים הוא פרי התאמת השירים, תוך כדי כתיבתם, למנגינותיהם של שירי מופת המצוינים בראשיהם כלחנים.

4. שירי אזור

ארבעה משירי ר' ידותון לשמחות משפחתיות הם שירי אזור. שניים מהם, 'בית אהרן' למילה (יא) ו'כאור שמש' לחתן (יג), בנויים בתבנית הבסיסית והמינימלית ביותר: מחרוזות בנות שלושה טורים קצרים שחרוזיהם מתחלפים מלוות בהם בשני טורי אזור, קצרים אף הם, המביאים שניהם את חרוזו הקבוע היחיד של השיר. שני השירים פותחים במדריך.

גם השיר 'בחנוכה ומילה' (ח) כתוב באותה תבנית בסיסית, אך מחרוזותיו ארוכות הרבה יותר ובכל אחת מהן שבעה טורים, מלבד שני טורי האזור. גם הטורים בשיר זה ארוכים מאוד, ור' ידותון אף סימן ברובם את מקומה של צורה החוצה אותם. עם זאת, אין כל חריזה נוספת במקום הצורה.

מורכב מכולם השיר למילה 'זאת אות' (יב): שיר זה אמנם חוזר למתכונת השגורה של שלושה טורים המלווים בשני טורי אזור בכל מחרוזת, אבל כל הטורים, כולל טורי האזור, נחצים בו בצורות ומחוזים בחריזה מסורגת, וממילא מופיעים כאן ארבעה חרוזי אזור (-ר/ו-גִיְכָם//ר/ו-גִיְכָם). תבנית זו אינה חריגה, ובספרד מצאנו שירי אזור מורכבים הרבה יותר, אך עצם השימוש בה מלמד על שליטתו של ר' ידותון בדגם.

שלא כמקובל, גם שירי האזור הללו אינם שקולים כלל, לא במשקל כמותי ולא במשקל הברתי דקדוקי. שוב נראה שר' ידותון כתב את שיריו על פי מנגינות של שירים ידועים (ואף ציין מנגינות אלה כלחנים בראשיהם), אך בלי להתחשב במשקליהם.

בניגוד לתבנית המקורית של שיר האזור, מוסיף ר' ידותון לשירי האזור שלו דרך קבע ציונים של רפריזים. בשיר 'בית אהרן' (יא) מסומן המדריך כולו כרפרין. בשירים 'בחנוכה ושבת' (ח) ו'כאור שמש' (יג) בא רק הציון 'פז > מון <', ולא ברור אם הכוונה למדריך כולו או שמא שימש בהם כרפרין רק הטור השני, שהוא פסוק מקראי. הוספת רפריזים לשירי אזור שכיחה בכתיבי

יד, אך במרבית המקרים מדובר במהלך משני של מעתיקים שהשתמשו במדריך או בחלק ממנו כרפרין, קירבו בכך את תבנית שיר האזור לתבנית המעין אזורית ואפשרו את השתתפות הקהל בעת הקראת השיר. המקרה שלפנינו הוא מקרה ייחודי של העתקות אוטוגרפיות של המחבר, המעידות שדרכם זו של מעתיקים השפיעה בתקופה המאוחרת הזאת גם על המשוררים עצמם.

ז. תכנים ומקורותיהם

רוב שירי ר' ידותון אינם מצטיינים בתכנים עשירים: בשיריו למילה ולחתן באות בדרך כלל ברכות שגרתיות לחתן או לרך הנימול, לאביו וליתר בני משפחתו;¹¹⁴ לעתים נוספים גם דברים בשבח מצוות המילה או בשבחם של ישראל, מקיימי מצוה זו. הספדיו מלאים זעקות שבר על הסתלקות החכם הגדול. גם הסליחה והזמר לשבת שגרתיים, ואין בהם הרבה מעבר לבקשה כללית למחילת עוונותיהם של ישראל או להבטחות גאולה לשומרי השבת. למרות זאת בכמה פינות מגלה ר' ידותון את כוחו ומעמיד שירים בעלי תכנים עשירים יותר.

בין שיריו של ר' ידותון לאירועים משפחתיים בולט השיר 'בחנוכה ומילה' (ח). בשיר זה, כפי שראינו בסעיף הקודם, האריך ר' ידותון גם את הטורים וגם את היקף המחרוזות, ואכן הוא ניצל את המקום הרחב להעמדת תוכן משמעותי מהרגיל. ייתכן שהצירוף של שתי הקדושות, חנוכה ומילה, הביאו להעמקה זו. יש לציין שכמעט אין כאן צירוף אמיתי: מחרוזת אחת מוקדשת כולה לחנוכה, ומחרוזת שנייה – לענייני מילה;¹¹⁵ אך שני הנושאים נידונים בפירוט. לעניין החנוכה בחר ר' ידותון במסורת על שבע החנוכות, מסורת

114 בין ברכות אלה יש לציין את הברכה לאבי הבן שיזכה 'לתורתו ולחופתו', המבוססת על הברכה 'כשם שהכנסתו לברית כן תכניסהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים' הנאמרת מפי העומדים מיד לאחר המילה (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מילה ג, ב). רמז לברכה זו חוזר בפיוטי המילה של ר' ידותון לפחות שלוש פעמים (ז, 10; ח, 22-23; ט, 9).

115 רק בנקודה אחת יצר ר' ידותון קישור בין השניים: בטור 15 הוא עומד על הגורם המשותף למילה ולחנוכה, הוא עניין שמונת הימים, וכלשונו: 'וימיה שמונה / כיומי חנוכה ביתכם'. על 'דרשות' פייטניות כגון זו, שמקורן בשתי קדושות, ראו מאמרי 'מבית מדרשם של פייטניו הקדומים', דרך אגדה (בדפוס).

שכמעט אינה מופיעה במדרשים אך שכיחה מאוד בפיוטים לחנוכה.¹¹⁶ טיפולו של ידותון בפרטי המסורת מראה על דיוק רב: בכל טור הוא מזכיר חנוכה אחרת, תוך דאגה להתאמה מלאה של הפועל המציין את החנוכה לאירוע המסופר.¹¹⁷ במחרוזת המוקדשת למילה מדבר ידותון על שבח המצווה ובעיקר מונה רבים מדיניה. נראה שמקור הדברים בהלכות מילה לרמב"ם. רמז לכך עולה מהטור 'ובשלוש עשרה בריתות / נתנה לאביכם' (14). עניין 'מילה שנכרתו עליה שלוש עשרה בריתות' נזכר במקורות קדומים רבים, אך דווקא לשון הרמב"ם (הלכות מילה, ג, ט) היא 'ועל המילה נכרתו שלוש עשרה בריתות עם אברהם אבינו'. התוספת בשיר 'נתנה לאביכם' נראית אפוא כרומזת ללשון הרמב"ם; וגם יתר דיני המילה שבפיוטו של ר' ידותון מופיעים בהלכות מילה לרמב"ם. מכיוון שראינו שר' ידותון העריץ את הרמב"ם,¹¹⁸ לא ייפלא שהוא גם למד את תורתו.

אבל דומה שעיקר כוחו של ידותון היה דווקא בכתיבת פיוטים מסורתיים. ביוצר לאבל ובמעריב לשבת הוא מעמיד טורים ארוכים ומלאי תוכן. השילוב בין הסיומות המקראיות של צידוק הדין מאיוב לבין הטורים המתארים באריכות יחסית את חסדי ה' עם האדם בחייו ביוצר לאבל מעמיד טקסט שירי בעל מלאות נאה. גם המעריב לשבת הוא פיוט עשיר המתאר מצד אחד את מנהגי השבת, ומצד שני מונה (בזולת) את כל ל"ט אבות המלאכה. במעריב לפורים הטורים קצרים יותר, אך גם בו מצליח ר' ידותון למנות דינים ומנהגים של ימי הפורים. בהקשר זה אפשר לעמוד גם על חינוכו ה'בבלי' של ר' ידותון, המשתלב בשמירת מנהגי בית הכנסת הארץ ישראליים: מצד אחד, בתיאור

116 המסורת על שבע חנוכות המלוות את תולדות העולם מופיעה בפס"ר ב, מהד' איש שלום דף ז ע"ב, אך הפירוט של החנוכות שם שונה מהמובא בפיוטנו, ופירוטו של ידותון מתאים למסורת המקובלת בפיוטים רבים ואשר אין לה מקבילה במדרש ידוע: חנוכת שמים וארץ, חנוכת המשכן בימי משה, חנוכת דויד, חנוכת שלמה, חנוכת עזרא ונחמיה, חנוכת החשמונאים וחנוכה שלעתיד לבוא. ראו: מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' פד-פה, קעז-קפא; וסיכום שיטות מניית החנוכות אצל ב' אליצור, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 117-118.

117 על שלמה ('אגור בן יקה') הוא מספר שהשלים את הבית (7), משום שבטור הקודם יוחסה עשיית הבית לדוד; על עזרא הוא אומר ש'חדשהו' (8); ועל ה'חשמונאים' ש'טיהרוהו' (9); וראו בביאור השיר.

118 לעיל סוף סעיף ב.

סדר כניסת השבת הוא מדבר על 'נר להדליק ומזמור לקרות ושולחן לערוך', כאשר עיקר עניין תפילת המעריב בלילי שבת מתמצה אצלו בהבלטת המנהג הארץ ישראלי של פתיחת הטקס בקריאת מזמור היום.¹¹⁹ מצד שני, בזולת שבמעריב לפורים נזכר המנהג הבבלי של אמירת 'על הנסים במודים' (א, 42),¹²⁰ וקודם לכן אף מצוטטים לשונות מן התלמוד הבבלי, כ'לבסומי ... עד דלא ידע איניש בין ארור המן לברוך מרדכי' (א, 34) ו'פרסומי ניסא' (א, 37). בניגוד לשליטתו של ר' ידותון בתכנים המסורתיים, משהוא מנסה לחקות פיוטים ספרדיים ניכר המרחק הגדול בין עולמו לבין עולמם של משוררינו בספרד. הדבר בולט במיוחד בפיוטי הרשות שלו: הרשות לנשמת פותחת לכאורה, כמנהגם של הפייטנים בספרד, בפנייה אל הנשמה: 'יחידה יחדי נא לצורך / והודי לשמו תמיד בשירך'. אבל מיד בטור הבא מובטח לנמענת ניצחון על אויביה ומשנאיה, ובהמשך היא נקראת לכבד את בוראה כדי לברוח 'מעול ופרך', ולחנן לשמו כדי לזכות לחנוכת המזבח בירושלים.¹²¹ כל אלו אינם מתאימים כלל לפנייה אל הנשמה, ונראה אפוא שאותה 'יחידה' איננה הנשמה אלא כנסת ישראל. לקראת סוף השיר אף מכוונה הנמענת במפורש 'סגולה', ובסיום בלשון רבים – 'קדושים'. במהלך זה ממשיך ר' ידותון את דרכם של פייטנים מזרחיים במאה השתיים-עשרה, אשר קלטו את הצורות הספרדיות אך העדיפו את התכנים הלאומיים המסורתיים על פני התכנים האישיים-פילוסופיים שחודשו לפיוט בספרד.¹²² אבל המהלך נרשם בעיקר בסליחות, והחלתו על רשות לנשמת ייחודית, ויש בה כדי ללמד עד כמה הייתה החשיבה הספרדית זרה לר' ידותון.¹²³

119 ראו: פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רנו, טור 3, ובביאור שם, והשוו: פליישר (לעיל הערה 9) עמ' 161-213.

120 הפסקה הארץ ישראלית המקבילה פתחה ב'וכנסי פלאיך', אך נוסחה נשמר בידינו רק לחנוכה. ראו לעניין זה, ולציון 'על הנסים' גם בהקשר של נוסחי קבע המועתקים בידי ידותון, אצל פליישר (לעיל הערה 51), עמ' 136. על לשונות תפילה בבליים בסידורים שבהעתיקת ר' ידותון ראו במצוין לעיל הערה 28.

121 עניין חנוכת המזבח מובא כאן משום שהרשות נועדה, כפי שראינו, לחנוכה. גם קודם לכן נרמז עניין החנוכה בקריאה לנמענת לספר את כבוד ה' 'ככהן הכין בניו וערוך', כלומר כמתתיהו; ולנהוג לעשות את רצון ה' 'כבני חשמוני'.

122 ראו: ש' כהן, שירי ר' אהרן אלעמאני (לעיל הערה 69), עמ' 145-149.

123 כמקרה מקביל אפשר לציין את הרהט 'יוצר בני אדם ושיחותם', הפותח בטור מרשות אישית של ר' יוסף אבן צדיק, אך בהמשכו הוא פיוט לאומי מובהק, כפי שציינו לעיל,

ה. סיכום

ר' ידותון הלוי הוא מאחרוני הפייטנים המזרחיים המסורתיים שיצירתם הגיעה לידניו. יצירתו לא זכתה לתפוצה רבה: כל פיוטיו הגיעו לידניו בהעתקות אוטוגרפיות, בעצם כתיבת ידו, דבר המלמד על חוסר עניין בשירים אלה מצד מעתיקים או חזנים אחרים.

שירתו של ר' ידותון הלוי אינה אחידה: בצד שירים קלילים ולעתים אף דלילים, אנו מוצאים בה שירים מלאי תוכן. ר' ידותון הוא קודם כול פייטן מזרחי מסורתי: הפינות המסורתיות שבשירתו הן העשירות ביותר. מן החידושים הספרדיים דומה שלא הצליח להפנים אלא את השימוש בסיומות מקראיות מתואמות. רוב שיריו אמנם כתובים בתבניות ספרדיות, אך אין הן אלא מסגרת חיצונית: המשקלים הספרדיים נותרים זרים לו, וגם התכנים האישיים-פילוסופיים של פיוטי הרשות וחלק מהסליחות הספרדיות רחוקים מאוד מתפישתו.

שעה שחשף לראשונה את זהותו של ידותון מעתיק הסידורים ופרסם כמה מפיוטיו, כתב עזרא פליישר: 'ר' ידותון לא היה פייטן גדול, אבל היתה לו מיומנות ידועה במלאכת השיר'.¹²⁴ שיריו הנדפסים כאן אינם משנים הערכה עקרונית זו, אך יש בהם כדי להוסיף צבעים חדשים לדמותו כמשורר.

הערה 64. הרשות לברכו של ר' ידותון (פליישר [לעיל הערה 8], עמ' רמו) מעט יותר אישית, אך זאת משום ייעודה הייחודי, לאבל: ר' ידותון קורא בה לאדם לפנות אל הקב"ה וללכת בדרכיו 'טרם יבוא אסונו', ומתאר בצבעים עזים את המוות ומוראותיו; אך גם בפיוט זה חלה תפנית פתאומית, והוא מסתיים בתיאור לאומי של תחיית המתים 'לישראל' דווקא (טור 10). שירת 'ברכו ה' כל צבאיו' החותמת את השיר מצוטטת כנשמעת מפי 'כהנם גם משיחם ... וגם לוי במענו' בעת הגאולה. שוב ניכר המרחק בין מהלכו של ר' ידותון לבין הרשויות הספרדיות.

124 פליישר (לעיל הערה 8), עמ' רמח.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

א

[מעריב לפורים]

אלמעריב

לְיְהוּדִים הֵיטָה / אוֹרָה וְשִׁמְחָה
בְּעֵת נִתְּלָה צַר וְאוֹיֵב וְשָׂמוּ נִמְחָה
גְּדֵלָה וְרוֹמְמָה הַשָּׁפֵס וְהַעֲרַב אִם הַבְּנִים שִׁמְחָה
לְאֵל מוֹצִיאָהּ מִצָּרָה לְרוֹחָה

ב > רוך < א > תה < יי המע > ריב ערבים < אהבת

הֵיטָה / דִּיצָה וְעֲלִיצָה

5

הֲצֵלָה וְרוּחַ לְאִיּוֹמָה הַנְּפוּצָה
וְשִׁבְחָה בְּאֵהָב בְּלְבוּשׁ מְלָכוֹת מְרֻדְדֵי כִּיצָא
לְאֵל מַחְסֵה וְעוֹז עֲזָרָה בְּצָרוֹת נִמְצָא

ב > רוך < א > תה < יי אוהב

א

מקור: כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2501/6 (בקטע ממחזור הקהל של פסטאט בכתב ידו של ידותון הלוי).

פסוק מסגרת: אסתר ח, טז. 1 ליהודים ... ושמחה: לשון הכתוב שם. 2 צר ואויב: המן (אסתר ז, 1). 3 השכם והערב: שמואל א יז, טז, וכאן משמעו: יומם ולילה; ולשון 'והערב' מעביר לברכת 'המעריב ערבים'. אם הבנים שמחה: תהלים קיג, ט, וכאן הוא כינוי לכנסת ישראל. 5 דיצה ועליצה: שמחה (השוו אדר"ן נו"א לד [מהדר' שכטר, נב ע"א]: 'עשרה שמות נקראת שמחה ... דיצה ... עליצה'). 6 הצלה ורוח: על פי אסתר ד, יד. לאיומה הנפוצה: לכנסת ישראל (המכונה 'איומה' על שום שיר השירים ו, ד; י) הפזורה בכל מדינות המלך אחשוורוש (השוו אסתר ג, ח). 7 באהב: באהבה, והוא לשון מעבר לברכה. בלבוש ... כיצא: על פי אסתר ח, טו. 8 לאל ... נמצא: על פי תהלים מו, ב.

זולת

- 10 אֹרֶה / זָרְחָה עַל יַד הַדָּפָה
חִינּוּנָה כְּשִׁפְכָה וְכִפְיָה כְּפָרְשָה
בְּשׁוֹשֵׁן הַבִּירָה
טַעַם שְׂיָחָה הַקָּשִׁיב אֶל רֶם וְנִישָׂא
וְנִס גְּדוּל לְמַעַנּוֹ עַל יְדֵיהָ עֲשֵׂה
בְּמַקְרָא מְגֻלָּה
פז < מוֹן >
- 15 אָמְנָם גב[...]. ת נֹרָא עֲלִילָה
זָכְרוּ בְּזוֹ הַלִּילָה
בְּשׁוֹשֵׁן הַבִּירָה
יְדִידֵי שְׁמַעוּ הַגִּיגִי
בְּהַבִּיעֵי אֵיבַת אֲגִי
20 בְּמַקְ > רָא < מְג > לָה <
דָּרַש לְאֶבֶד אוֹם אֲנִי יְשִׁינָה
כְּבִיקֶשׁ עֲמֶלֶק הוֹרוֹ בְּרֵאשׁוֹנָה
< בְּשׁוֹ > שֵׁן < הַבִּי > רָה <
וְהַפִּיל פּוֹר וְרַע יַעֲצוּהוּ רַעֲיוֹנָיו
25 וַיַּבְבּוֹר שְׁכָרָה נָפַל הוּא וַיִּכְנָיו
בְּמַקְ > רָא < מְג > לָה <

10 חינונה ... כפרשה: כאשר התפללה להצלה. 11 הבירה: בין השיטין. 12 טעם שיחה: לדבריה, לתפילתה. 13 למענו: למען שמו. 15 גב[...]. ת: בכתב היד חור, אך ניתן להשלים על פי העניין: גבורות. נורא עלילה: הקב"ה (תהלים סו, ה). 16 בזו: כמו: בזה, ולא ברור מדוע השתמש כאן הפייטן בלשון נקבה. 21 אום אני ישינה: כינוי לישראל, על שום שיר השירים ה, ב. 22 כביקש עמלק הורו: כשם שעמלק, שהיה מאבות אבותיו ('הורו'), ביקש לאבד את ישראל. 24 והפיל פור: אסתר ג, ז. 25 ובבור ... נפל: השוו מדרש תהלים ז, יב (מהד' בובר, לה ע"א): "בור כרה ויתפרהו" (תהלים ז,

שירי ר' ידותון הלוי החבר

תְּשׁוּעָה זֹאת יְדוּעָה מְלִפְנֵימִים

בְּבִרְכַת שְׁבָטִים הַגּוֹנִים

בְּשׁוֹשַׁן הַבַּי > רָה <

וְנִסְ עֲמוּסָה לְאוֹם עֲמוּסָה

30

[ר]שׁוֹם בְּמַגְלַת יְמִינִי וְהִדְרָה

בְּמַקְ > רָא < מְגִי > לָה <

נְהַרוּ לְבָסוּמֵי כְהוֹרוֹ נְסִיכֵי

עַד דְּלֹא יָדַע אֵינִישׁ בֵּין אַרוּר הַמֶּן לְבָרוּךְ מְרַדְּכֵי

בְּשׁוֹ > שָׁן < הַבַּי > רָה <

35

חֹק וְלֹא יַעֲבוֹר הוֹדוֹת לָרֵם וְנִשְׂא

קְרִיאַת מְגִלָּה וּפְרָסוּמֵי נִסָּא

בְּמַקְ > רָא < מְגִי > לָה <

טז), כל מה שהרשעים חופרין לעצמן הם חופרים, ולבסוף "יפול בשחת יפעל" (שם).
"ישוב עמלו בראשו" (שם יז), זה המן, שכל מה שחשב על מרדכי, הושב לו על
ראשו'. 27-28 תשועה ... הגונים: תשועת ישראל על ידי מרדכי ואסתר כבר נרמזה
בברכת יעקב לשבטים; השוו בר"ר צט, ג (פרשה ק בכ"ו; מהד' תיאודור-אלבק עמ'
1275): "בנימין זאב יטרף" (בראשית מט, כז) ... מדבר במלכתו, מה זאב חוטף, כך
חטפה אסתר את המלוכה ... "בבוקר יאכל עד" (שם), "ביום ההוא נתן המלך אחשורוש
לאסתר המלכה את בית המן" (אסתר ח, א), "ולערב יחלק שלל" (בראשית מט, כז),
"ותשם אסתר את מרדכי על בית המן" (אסתר ח, ב). מלפנים: קריאת הל' מסופקת.
30 לאום עמוסה: לישראל, והכינוי על פי ישעיהו מו, ג. 31 ימיני והדסה: מרדכי
(אסתר ב, ה) ואסתר. 32 נהרו וכו': הטור לקוי, אך מכאן ואילך עובר הפייטן למניית
מצוות היום, ופותח דווקא בסעודה ובשתייה לשכרה. 33-34 לבסומי ... מרדכי: על פי
בבלי מגילה ז ע"ב: 'אמר רבא, מיחייב איניש לבסומי בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן
לברוך מרדכי'. כהורו נסיכי: כפי שציוו החכמים. לברוך מרדכי: בשוליים (בסוף העמוד),
וכן הטור הבא. 36 חוק ולא יעבור: על פי אסתר ט, כז, וללשון 'חוק' כאן ראו תהלים
קמח, ו. הודות: להודות. לרם ונישא: להקב"ה (ישעיהו נז, טו). 37 ופרסומי ניסא: על
מקרא מגילה כ'פרסומי ניסא' ראו בבלי מגילה ג ע"ב ועוד.

- זָכִים ק[...]. דְּרִישַׁת נְבוּנִים
40 מְשֻׁלַּח מְנוֹת אִישׁ לְרַעְהוּ וּמִתְנֹת לְאֲבִיוֹנִים
בְּשׁוֹ < שָׁן > הִבִּי < רָה >
קְדוֹשׁ יִקְרַב בִּיאַת הַגּוֹאֵל
וְעַל הַנְּסִים בְּמוֹדִים שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל
בְּמִקְרָא < מְגִלָּה >
גוֹף
45 עֲשֵׂה נֶס גָּדוֹל עַל יְדֵיךָ לְמַעַנּוּ
וְחַלְץ עֲדָתוֹ וְהַמּוֹנוּ
וְהַשִּׁיב עַל צַר חֲמָסוֹ ו[...]. נו
וְשִׁבְחוּהוּ בְּאֵהָב שְׁבֻטֵי אֵיתָנוּ
בְּגִילָה
50 וְשִׁמְחָה / יַחַד נִכְ[...]. הַלְעֲמוּסִים
כְּנִהְרֵגוּ בְּשׁוֹשֵׁן הָאוֹיְבִים וְהַשׁוֹסִים
לְדוֹר וָדוֹר תִּפְתָּב זֹאת בְּעֵילוּסִים

39 זכים: כינוי לישראל. ק[...]: אולי: קיימו (בכתב היד חור). דרישת נבונים: את מצוות החכמים. 40 משלוח ... לאביונים: אסתר ט, כב. 41 ועל הנסים במודים: הוספת פסקת 'על הנסים' (כנוסחה הבבלי, ראה במבוא) בברכת מודים. שלום על ישראל: תה' קכח, ו ועוד. 45 עשה: מוסב על הקב"ה. על ידיה: על ידי אסתר. למענו: למען שמו. 47 והשיב ... חמסו: השיב להמן ('על צר') גמול ראוי על חטאו; ובסוף הטור ניתן אולי להשלים 'וזודונו' (שרידי ז' ניכרים בכתב היד). ובהקשר הליטורגי הדברים רומזים גם על טביעת פרעה בים סוף. 49 ושבחוהו באהב: מוסב הן על ישראל בשושן הבירה והן על יוצאי מצרים בעת שירת הים, כמעבר לפסוק הסמוך. שבטי איתנו: שבטי ישראל, בני אברהם המכונה 'איתן' (השוו פסדר"כ פרה ג, מהד' מנדלבוים עמ' 61 ובמקבילות). 50 נכ[...]: אולי: נְכַפְּלָה (על פי שרידי פ'; וראו להלן, טור 55). לעמוסים: לישראל (ראו לעיל, שורה 30). 52 לדור ... זאת: על פי תהלים קב, יט, וראו מדרשו בויק"ר ל, ג (מהד' מרגליות, עמ' תרצח): "תכתב זאת לדור אחרון", זה דורו של מרדכי. בעילוסיים: בשמחה.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

וְהִימִים נִזְכָּרִים וְנַעֲשִׂים

זֶה צוּר

וְשֹׁשׁוֹן / מְגוּדֵל וְעוֹז בְּרִנְנוֹת

נִכְפְּלוּ לַיהוּדִים בְּכָל הַמְדִינֹת 55

שָׁשׂוּ וְשָׁמְחוּ וְשָׁלְחוּ מְנוֹת

וְשָׁבְחוּ גְאוּלִים בְּכָל פִּינֹת

ב <רוך> א <תה> יי גאל ישראל

וִיקָר / עֲטָרוֹת נִתְּתָה לָנוּ

פְּדִיתָנוּ מִיַּד צָר וּמִמַּחֲשָׁבְתוֹ חֲלֻצָתָנוּ

צוּר נוֹדָה לְךָ עַל פְּלֹאוֹת שְׁעֵשִׂיתָה עִמָּנוּ 60

וְעַל שְׁעֵשִׂיתָה לְאַבֹּתֵינוּ וְלָנוּ

השכיבנו יי אלהינו בשלום אלי אמן ואמן

53 והימים נזכרים ונעשים: על פי אסתר ט, כח, וייתכן שצריך להיות 'והימים האלה', ככפסוק, אך אין רמז למילה זו בכתב היד; ובמחרוזת זו לא ניכר לשון מעבר לפסוק הליטורגי. 54 מגודל: גדול. 57 גאולים: ישראל שנגאלו מהמן, והוא לשון מעבר לברכת גאל ישראל. בכל פינות: בכל מקומותיהם. 58 ויקר עטרות: ועטרות יקרות ומפוארות, מטפורה לגדולה. 59 צר: המן. וממחשבתו: השוו אסתר ח, ג; ט, כה. 61 שעשיתָה ... ולנו: בהשפעת לשון ברכת הגאולה בליל הסדר (משנה פסחים י, ה). וגם במחרוזת זו אין לשון מעבר לברכה, אך אחריה מצוינת אמירת הנוסח המלא של ברכת 'השכיבנו' ('השכיבנו יי אלהינו בשלום אלי [=עד] אמן ואמן') ונראה שמנהגו של ר' ידותון היה לומר ברכה זו בשלמותה.

ב

[רהט?]

יוצַר בְּנֵי אָדָם וְשִׁיחוּתָם
הֵבֵט בְּעֵנֵי עֶמֶד וְדִלוּתָם
דָּגוּל שְׁעָה עֲדַתְךָ וְקִבַּל תְּפִלָּתָם
וּפְשׁוּט יָדְךָ וְרָעָה אוֹתָם
תִּכּוֹן כְּקִטּוֹרֶת אֲרֻשֶׁת שְׁפָתָם 5
וּתְמוֹר נִסְכָּן רִצָּה תְּחִינָתָם
נִוְתַךְ תְּרוֹמִים וְתִשְׁיב אֶת שְׁבוּתָם
וְאִז יֹאמְרוּ בְּגוֹיִים הַגְדִּיל יְיָ לַעֲשׂוֹת עִם אֱלֹהֵי וַיִּחַן יְיָ אוֹתָם

ב

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 15.97.
בראש השיר מצוין לחן: צורי חס[...]. (או הס[...]). אחרי כל טור בא הציון פז > מון < .
1 יוצר בני אדם: כינוי להקב"ה. ושיחותם: על שום 'ומגיד לאדם מה שח' (עמוס ד, יג).
5 תכון ... שפתם: תפילתם תיחשב כקטורת, על פי תהלים קמא, ב. 6 ותמור נסכין:
ובמקום הנסכים שהיו מעלים על המזבח. 7 נותך: כמו: נוך, את בית המקדש. 8 ואז
... עם אלה: תהלים קכו, ב. ויחן יי אותם: מלכים ב יג, כג.

ג

[סליחה]

יִשְׂרָאֵל זָרַע תְּמִימִים
רַחֲמִים אֵל צוֹר עוֹלָמִים
וְשִׁמְעֵם מִמְרוֹמִים
יִשְׂרָאֵל נוֹשַׁע בְּיַי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים
< פז > מוֹן <

5 דְּפָקוּ דְלִתִּיךְ
לְבַקֵּשׁ רַחֲמֶיךָ
בְּשָׂרָם בְּסִלִּיחָה מֵעַמְּךָ
כִּי הֵם בְּנֵי תְּמִימִים
< יִשְׂרָאֵל נוֹשַׁע בְּיַי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים >

10 וְשִׁמְעֵ שְׁוֹעֵם / שׁוֹכֵן שְׁחָקִים
נָא אֵל תְּבִישְׁנוּ / וְאֵל תְּשִׁיבֵם רַקִּים
כִּי הֵם מִתְּנֹדִים לְפָנַי מְלֵא רַחֲמִים
יִשְׂרָאֵל נוֹשַׁע > בְּיַי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים <

ג

מקור: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 3452/7.
אחרי השיר מצוין: 'לידותון בן לגביר אברהם', ובשורה נוספת: 'חביר מעולה'. השורה הראשונה מעוטרת באותיות 'אהוב' מעליה, ומעל 'אברהם' נוסף: זצוהל (ה"א מסופקת; ובנקודות כסימני קיצור).

1 זרע תמימים: בני האבות שהלכו בתמימות לפני ה' (ראו להלן, שורה 8). 4 ישראל ... עולמים: ישעיהו מה, יז. 7 בשרם: לפניו כתוב 'ענן' [...]. בקולריך', ומסומן למחיקה. 10 שוכן שחקים: הקב"ה. 11 אל תבישנו: השוו תהלים קיט, קטז; ואולי צריך להיות 'תבישם'. והפייטן יצר כאן צימוד בין 'תבישנו' ל'תשיבם'.

- תִּזְכּוֹר לְמוֹ צְדָקָת אֵיתָנִים
וּסְלַח לָהֶם זְדוֹנִים 15
כִּי הֵם בְּנֵי נְקִיִּים
בְּרַחֲמֶיךָ אֲדוֹן עוֹלָמִים
יִשְׁרָאֵל נוֹשֵׁעַ > בֵּי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים <
- וּסְלַח פְּשָׁעַם וְגַם חוֹבָם
וְהַתֵּר אֶת כְּבָלָם 20
וְחִישׁ יִשְׁעָם
בְּרַחֲמֶיךָ עֲשֵׂה אֱלֹהֵי עוֹלָמִים
יִשְׁרָאֵל נוֹשֵׁעַ > בֵּי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים <
- נָא גְּאֹל נָא
וְהוֹשִׁיעֵנָה פֶּשַׁע סְלַח נָא 25
וּמְחַה אֲשָׁמִים
בְּזָכוֹת אִישׁ זָקֵן בָּא בְיָמִים
יִשְׁרָאֵל נוֹשֵׁעַ > בֵּי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים <
- חֲזֹקוּ וַיֵּאֱמֹן לְבַבְכֶם
זְדוֹנָם נִמְחָה מִלֶּפְ[נֵיכֶם] 30
קוֹלְכֶם יֵאָזֵין וַיְבַרְךָ אֲתָכֶם
וַיּוֹסֶף עֲלֵיכֶם כָּכֶם אֶלֶף פְּעָמִים
יִשְׁרָאֵל נוֹשֵׁעַ בֵּי תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים

14 תזכור וכו': הטור נכתב פעמיים, והראשון נמחק. איתנים: האבות (ראו פסדר"כ פרה ג, מהד' מנדלבוים עמ' 61 ובמקבילות). 15 זדונים: בשוליים נוסף: ופשעים. 16 נקיים: צדיקים, נקיים מחטא (הם האבות). 20 כבלם: מאסרם, מטפורה לגלות. 25 והושיענה: כמו: והושיעה נא, וייתכן שהתיבה אמורה לבוא בסוף הטור הקודם, אך בכתב היד היא פותחת את הטור הזה. פשע: בין השיטין, וגם בפנים 'פשע' אך על גבי מילה אחרת. 27 איש ... בימים: אברהם אבינו, על פי בראשית כד, א. 30 חזקו ויאמן לבבכם: תהלים לא, כה. 32 ויוסף ... פעמים: דברים א, יא.

ד

[זמר לשבת]

	אָשִׁיר שִׁיר בַּל יוֹשֶׁבֶת	
	וְאַרְנָן בְּעַם רַבַּת	
	מְזִמּוֹר שִׁיר בְּחַיִּבַת	
< מוֹן >	לְיוֹם הַשַּׁבָּת	
	יְלָדֵי עֶבֶר פְּנוּאֵל	5
	זָכְרוּ מְדוּבָר לִיקוּתֵי־אֵל	
	וְשָׁמְרוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל	
	אֶת הַשַּׁבָּת	
	דְּרִשׁ[וּ] אֵל וַיְרַאֲתוּ	
	וַיּוֹם שְׂבִיעֵי בְּעֲשׂוֹת[וּ]	10
	עֲוֹנָג וַיִּקְדֹּשׁ אוֹתוֹ	
< מוֹן >	כִּי בּוֹ שַׁבָּת	
	וְאַתֶּם כּוֹהֲנֵי יְיָ	
	תִּקְרְאוּ אֲמוּנֵי	
	עַל כֵּן בִּרְךָ יְיָ	15
	אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת	

ד

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 299.1.
בראש השיר מצוינים שני לחנים: 'אהלי רון', ו'אל ישע' (או 'ישוב')
2 בעם רבת: בקרב העם הגדול, עם ישראל. 3-4 מזמור ... השבת: על פי תהלים צב, א.
5 ילדי עבר פנואל: צאצאי יעקב ('עבר פנואל', על שום בראשית לב, לב), בני ישראל.
6 מדובר ליקותיאל: את האמור למשה ('יקותיאל', ולזיהויו כמשה ראו ויק"ר א, ג, מהד'
מרגליות עמ' יא); והמ' ב'מדובר' מסופקת, והר' תלויה. 7-8 ושמרו ... השבת: שמות
לא, טז. 11-12 עונג: נקבע לישראל למנוחה ולעונג. ויקדש ... שבת: בראשית ב, ג.
13-14 ואתם ... תקראו: ישעיהו סא, ו. אמוני: כינוי־פנייה לישראל. 15-16 על כן ...

שולמית אליצור

תָּמִים יְשׁוּרוֹן בְּלִכְתָּךְ
תִּהְיֶה כָּל יְמֵי הַיּוֹתֵךְ
וְעָשִׂיתָ כָּל מְלַכְתֶּיךָ
20 וְיִוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת < מוֹן >

וְלֵכֵן חֲפוּ לְדֶר עֲרֵץ
בְּשֵׁשׁ יָמִים תִּירֵץ
אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת [הָאָרֶץ]
וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת

25 נִצָּח]וּ לְטוֹב בּוֹ לְחִסּוֹת
[... ...] עוֹשֶׂה מַסּוֹת
וְרוּצוּ בְּשִׂמְחָה לַעֲשׂוֹת
< מוֹן > אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת

השבת: שמות כ, י; ולפני 'את יום השבת' הוסיף ידותון (כנראה בטעות) 'את יי'.
17-18 תמים ... היותך: שיעור הטורים: ישורון (כינוי־פנייה לישראל), תמים תהיה
בלכתך, כל ימי היותך (כל עוד אתה קיים). תהיה: אחרי ה"א ראשונה אות מחוקה.
19-20 ועשית ... שבת: שמות כ, ח-ט. 21 ולכן חכו: השוו צפניה ג, ח. לדר ערץ:
להקב"ה, שהוא שוכן ('דר') בשמים ('ערץ', כינוי שכיח לשמים בפיוטים, משום חוזקם).
22 בשש: כך בכתב היד, במקום 'בשישה' או 'בששת'. תירץ: לפניו נמחק 'עולמו',
ומשמע הפועל: יישר, השלים, ויורד אל הטור הבא: 'את השמים ואת הארץ'; השורש
תר"ץ בפיעל מצוי בהקשר של השלמת בריאת העולם בעיקר אצל פייטנים המושפעים
מרס"ג, כגון היוצר לפרשת בראשית של ר' שמואל השלישי המספר ש'במאורות עשרה
דוק וחלד ושבמו תירץ' (כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה על שם סאלטקוב שצ'דרין, אוסף
אנטונין 164), או היוצר של סהלאן בן אברהם 'סימך סנסני סקר סולם' (ע' פליישר,
היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 413), המכנה את הקב"ה
'היוצר המתרץ' (זאת בצד השם 'תָּרַץ' השכיח גם הוא בהקשר זה; הדוגמאות כאן
הובאו על פי אתר 'מאגרים' של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית).
23-24 את השמים ... שבת: שמות לא, יז; ותיבת 'שבת' בין השיטין. 25 נצ[ח]ו:
שירו ורוממו. לטוב בו לחסות: להקב"ה, והכינוי על פי תהלים קיח, ח-ט. 26 מסות:
אותות ונפלאות. 27-28 לעשות ... השבת: דברים ה, יד.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

- לְנִצָּחַ הַכּוֹנֵן הַמוֹנִי
ות[...תי מקום קרְבָנִי 30
יְהִי כָּל יוֹם נְבוֹנִי
וב[יום השְבִיעִי] שֶׁבֶת פז > מוֹן <
חֲזָקוֹ וְאִמְצוֹ קִהְלִינוּ
זְמִירוֹת [...] גו...
קִידוּשׁוֹ כָּל אִישׁ יַעֲרֹכְנוּ 35
בְּיוֹם [ה]שֶׁבֶת פז > מוֹן <

ה

[רשות לנשמת לחנוכה]

יְחִידָה יַחְדֵּי נָא לְצוֹרֶךָ / וְהוֹדֵי לְשִׁמּוֹ תְּמִיד בְּשִׁירְךָ
דְּגֻלָּךְ עַל מְשֻׁנְאִים לְהָרִים / וְרִגְלֶיךָ עַל בְּמַת אוֹיְבִים לְהַדְרֶךָ
וְרוּצֵי לְתַנּוֹת שְׁבָחֶיךָ בְּכָל פֶּה / וּלְפָאֲרוֹ בְּכָל מְסֻלּוֹ וְדָרְךָ
תְּנֵי כְבוֹד לְבוֹרְאֶיךָ וְכַרְעֵי / אוֹלֵי תִבְרָחֵי מְעוֹל וּפְרָךְ
וְסִפְרֵי אֶת כְּבוֹדוֹ בְּכָל מוֹצָא וּמְבוֹא / כִּכְהֵן הִכִּין בְּנָיו וְעֲרָךְ 5

29 לנצח: לשיר ולשבת. 30 ות[...תי ... קרבני: אולי הוא 'ותפילתי' או מילה דומה, ומשמע הטור: ואת התפילה יקבל הקב"ה במקום הקרבנות. אך על פי הצעה זאת לא ברור למה מתקשר הטור הבא. 32 וב[יום] ... שבת: שמות לא, טו ועוד. 35-36 קידושו: כנראה הכוונה לקידוש על הכוס. יערכנו ביום [ה]שבת: על פי ויקרא כד, ח.

ה

מקור: כ"י פרנקפורט, אוסף הקהילה היהודית, גניזה, 35 (על פי צילום במכון שוקן).
1 יחידה: פנייה אל הנשמה, ובכה"י כתב תחילה 'יחידתי' ותיקן. נא: בין השיטין. והודי ... בשירך: בשוליים, ובפנים מחוק: המצהיר כל יום את מאורך. 2 ורגלך ... להדרך: השוו דברים לג, כט. 3 ורוצי: לפניו מחוקות שתי מילים, ותיבת 'רוצי' נכפלת גם מעליהן, בין השיטין. מסלול: מתוקן מ'מחוז'. 5 ככהן ... וערך: כמתתיהו הכהן שהכין וערך את בניו למלחמה; וייתכן לנקד 'וערך', בחריזת פתח בסגול.

נְהַרִי כְּבִנֵי חֲשֻמוֹנֵי לַעֲשׂוֹת רִצּוֹן קוֹנֵךְ וַיּוֹצֵרְךָ
חֲנָנִי לְשִׁמוֹ אוֹלֵי יַחֲנֵךְ / וְתִזְכֵּנִי לְחִינּוֹךְ מִזִּבְחַ בְּבִירְךָ
זְמִירוֹת קְדָמִי סְגוּלָה לְנוֹרָא / אוֹלֵי לְמַעְנוּ יִהְיֶה בְּעֶזְרְךָ
קְדוּשִׁים בָּרְכוּ אֶת יְיָ / כְּמוֹ כָּל הַנְּשָׁמָה לוֹ תִבְרָךְ

ו

[למילה, לתאומים?]

חֲבִיבֵינִי יִשְׂרָאֵל / שְׁאֲבוֹת הָעוֹלָם אֲבוֹתָם
וְתוֹרַת הָאֵל דָּתָם
בְּשֵׁשׁ מֵאוֹת וּשְׁלוֹשׁ / עֶשְׂרֵה מְצוּוֹתָם
שַׁבַּת שְׁקוּלָה כְּמוֹתָם
רַבֵּיהּ וּפְרִיָּהּ הִיא / גְּדוּלָּה לְהִרְבוֹתָם 5
וּמִילַת זְכָרִים לְעֵלוֹתָם
לְגַמְרָה בְּזֵכֶר וּנְקֵבָה / כְּעֶשְׂיָתָם
בְּרָאָם וַיְבָרְךָ אֶתָם

6 נהרי: אחריו מחוק: לעשות את רצונו. 7 יחנך: בין השיטין, ובפנים מחוק: ישיב שבתך. ותזכי: מתוקן מ'ויזכך'. בכירך: במקדש (כמו 'בבירתך'). 8 סגולה: לפניו מחוק: סגולת ('לת' בין השיטין) אל[...]. למענו: למען שמו.

ו

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
בראש השיר ציין ידותון את הלחן 'אויב בעת הוועם', והוסיף בשורה נפרדת: 'סימן חבר ל'.
השיר נכתב כנראה לכבוד הולדת תאומים, בן ובת (ראו בשיר הבא). צורת ההדפסה
והחלוקה לשורות כדרך שהמשורר העתיק את השיר בכתב היד.
4 שבת שקולה כמותם: השוו ירושלמי ברכות א, ד דף ג ע"ג (מהדורת האקדמיה ללשון
העברית, עמ' 9, שורה 10): 'זו מצות שבת שהיא שקולה כנגד כל מצותיה שלתורה'.
5 רביה ... להרבותם: ומצוות 'פרו ורבו' (בראשית א, כח) ניתנה להם לגדלם ולהרבותם.
6 ומילת ... לעלותם: ומצוות מילה ניתנה להם לרוממם. 7-8 לגמרה: נראה שמוסב
על מצוות פרו ורבו, שעל פי דעת בית הלל אדם משלים אותה כשנולדים לו זכר ונקבה

[למילה, לכבוד תאומים בני ר' מנחם]

יְלִדֵי דִין בְּבֹאֵם / חוֹדְשָׁה שְׁמַחָה לְעֵדְתָם
שְׁמַח בָּהֶם כָּל רוּאָם / פִּי הִירָאָה כְּסוּתָם
בְּרוּךְ אֵל חֵי שְׂבֵדָאָם / לְשׁוֹם הַחַיִּים מְנַתָּם
זְכָר וּנְקֵבָה בְּרָאָם / וַיְבָרֶךְ אוֹתָם
זְכָר וּנְקֵבָה > ה בְּרָאָם / וַיְבָרֶךְ אֹתָם <

5

וּלְשֵׁם וּלְתַהֲלָה יְהִיָּה / הַגְּדוֹל שְׁפָהֶם
וּכְפָרְץ וְזֶרַח תְּחִיָּה / הַתְּאֹמִים עִם אַחֵיהֶם
וַיִּצְלִיחוּ כְּגֹר אַרְיָה / בְּחַיֵּי אֲדוֹנֵי אַבְיָהֶם

(משנה יבמות ו, ו), כפי שבעת 'עשייתם', כלומר בשעת בריאת אדם הראשון, נבראו זכר ונקבה; וכנראה נרמזת כאן הולדת התאומים. בזכר ... אתם: הלשון על פי בראשית ה, ב (בתוספת 'כעשייתם' לשם החרוז), וגם כאן נרמזת כנראה ברכה לתאומים.

ז

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.

בראש השיר ציין ידותון את הלחן 'יהי אל כטל' והוסיף 'לי חבר'.

השיר נכתב לכבוד הולדת תאומים, בן ובת, לר' מנחם (הדיין?).

1 ילדי: הקריאה מסופקת, ואולי כתוב 'ילידי' או 'ילודי'. דין: הניקוד אינו בטוח, אך ל'דין' אין כאן משמעות, ובחירתי לנקד 'דין'. בבואם: בהיוולדם. 2 כי היראה כסותם: כי הם עטופים כביכול ביראת שמים; והתיאור מוזר לגבי תינוקות שזה עתה נולדו. 3 שבדאם: הקריאה ברורה (יש סימן רפה על הד'!), אך בידי להלום, ואולי צריך להיות 'שבראם' (אם כי מילה זו באה בטור הבא). לשום החיים מנתם: לתת להם חלק בחיי העולם. 4 זכר ... אותם: בר' ה, ב. 6 ולשם ולתהלה: על פי צפניה ג, כ. הגדול שבהם: מוסב על אחד התאומים או על אחיהם (ראו בטור הבא). 7 וכפרץ זרח: התאומים שילדה תמר ליהודה (בראשית לח, כט-ל). אחיהם: לא ברור אם לפני שנולדו התאומים היה לאביהם בן אחד, ויש לנקד 'אֲחִיָּהֶם', או שהיו לו כמה בנים, והניקוד המכוון הוא 'אֲחִיָּהֶם'. 8 כגור אריה: כיהודה שיצאו ממנו מלכים, והכינוי על פי

יְבָרְכוּ אֱהִיָּה אֲשֶׁר אֱהִיָּה / לְתוֹרָתָם וּלְחֻפּוֹתָם
זְכַר וַיִּגַּן > בָּהּ בְּרָאָם / וַיְבָרֶךְ אֹתָם < 10

[... ...] עַד תִּפְּרָה / וְתִרְבֶּה מְנַחֵם
[וּלְ]צִאֲצָאִיךָ יִשְׂרָה / זְכוֹת אַבּוֹתֶיךָ לְ[הַנְּחָם
וּבְיָמֶיךָ צוּר יִקְרָא / לְשִׁבּוּיִים לְשִׁלְחָ[ם]
לְקַץ עַד יָבֹא יוֹרָה / צֶדֶק בִּשְׁכוֹ[...]
זְכַר וַיִּגַּן > בָּהּ בְּרָאָם / וַיְבָרֶךְ אֹתָם < 15

חֲבִירֶךָ יְדוּתוֹן הַלּוֹי / מְקַרֵּיב לְאֵל תִּשָּׁר
בְּעֶדְךָ חָכֵם וְטוֹב רוּאֵי / וּבְעַד יְלִדֶיךָ מְאוֹשֵׁר
הַזְּכָרִים יִגְדֵל בְּכָל נוֹאֵי / וְהַקְטָנָה פִּשְׁרָח בֵּת אֲשֶׁר
וַיִּפְרוּ וַיִּרְבוּ בְּעוֹז בּוֹרְאֵי / לְמִשְׁפַּחוֹתָם עַל בֵּית אַבּוֹתָם
זְכַר וַיִּגַּן > בָּהּ בְּרָאָם / וַיְבָרֶךְ אֹתָם < 20

בראשית מט, ט. אדוני אביהם: אביהם שהוא אדוני (דברי הפייטן). 9 יברכו ... לתורתם ולחופתם: יזכה הקב"ה ('אהיה אשר אהיה', שמות ג, יד) את אביהם לגדלם לתורה ולחופה (השוו לברכה 'כשם שהכנסתו לברית כן תכניסהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים' הנאמרת מפי העומדים מיד לאחר המילה [הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מילה ג, ב]). 11 ר' מנחם: שם האב. 12 ישרה: הניקוד בשי"ן שמאלית בכתב היד, והוא לשון שררה וגדולה. ל[הנ]חם: ההשלמה על פי שרידי אותיות בכתב היד. 13 יקרא ... לשלחם: יקרא דרור לישראל השבויים בגלות. 14 לקץ: למועד הגאולה, שבו יתקיים דבר הנבואה הנרמז במילים הבאות. עד ... צדק: הושע י, יב. בשכון[...]: אולי הוא: בְּשִׁכּוֹנָתָם, אך קריאת הכ' מסופקת וייתכם שהוא 'בשבותם' או 'בשבועתם'. 16-17 חבירך ... הלוי: המשורר מדבר על עצמו תוך הקדשת השיר; ולשון 'חבירך' רומז לתוארו 'החבר'. מקריב לאל תשר בעדך וכו': מגיש כתשורה לאל את השיר שבו הוא מתפלל בעדך ובעד בניך. וטוב רואי: על פי שמואל א טז, יב, ומוסב על האב; וב'רואי' ו' תלויה. מאושר: כנראה: כדי שיזכו לאושר. 18 הזכרים: הרך הנולד (התאום הזכר) ואחיו. בכל נואי: בכל יופי, בדרך טובה. והקטנה: התאומה הנקבה. כשרח בת אשר: תזכה לברכה כשרח בת אשר שעל פי המדרש זכתה לאריכות ימים מופלגת ולחכמה (השוו בר"ר צד, ט; קה"ר ט, ב ועוד). 19 בוראי: הקב"ה. למשפחותם ... אבותם: השוו במדבר ב, לד.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

ח

[למילה בחנוכה]

בְּחֲנוּכָהּ וּמִלָּה / בְּרָכוּ עִם סִגְלָה
הַמְרוּמִם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְ[הִלָּה]

חֲנוּכּוֹת שֵׁשׁ עָבְרוּ בְּחִינוּךְ [נִים...]
חֲנוּכּוֹת עוֹלָם תְּחַלֶּה / עַל יְדֵי [נִים...]
נוֹעַד וּמִשְׁכַּן הַשֵּׁם / בְּיַד רֵאשׁ נְאֻמָּנִים 5
וּשְׁלִישִׁית בֵּית עֵשׂ גְּבִיר שָׁרִים [וְרוֹזְנִים]
וְהֶרְבִּיעִית כְּהַשְׁלִימוֹ אָגוּר בֶּן יִקְהָ [נִים...]

ח

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
בראש השיר צוין הלחן 'בין [...] ושבת' (בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 275.64 מועתק שיר שתחילתו 'בין מילה ושבת', ואולי הוא המכוון כאן), ונוסף: 'חבר לי'.

שיר אזור, ורפרין מסומן אחרי כל סטרופה. המחזורות הראשונה עוסקת בחנוכה, השנייה במילה, והשלישית באיחולים לאבי הבן ולכלל ישראל.

1 עם סגלה: הקריאה מסופקת. 2 המרומם ... ותהלה: את הקב"ה (מושא הטור הקודם), והכינוי על פי נחמיה ט, ה. 3 חנוכות שש עברו: המחזורות כולה על פי המסורת על שבע החנוכות; ראו לעיל, הערה 116. 4 חנוכת עולם תחלה: ראו פס"ר שם: 'חנוכת ברייתו של עולם' (והשוו שם, דף ה ע"א: 'שבע חנוכות הם ... חנוכת שמים וארץ'). 5 נועד: הקריאה מסופקת, ואולי כתוב 'נוצר', אך אם כתוב 'נועד' אולי הכוונה לאוהל מועד. ומשכן השם: חנוכת המשכן (במדבר ז, א). ראש נאמנים: משה, על שום במדבר יב, ז. 6 בית ... שרים: היא 'חנכת הבית לדוד' (תהלים ל, א), המופיעה בפסיקתא בסוף הרשימה משום ייעודה הליטורגי של הפסקה למזמור החנוכה. ורוזנים: ההשלמה מדעתנו, על פי התוכן והחרוז. 7 כהשלימו: כאשר השלים את בית המקדש הראשון (ולשון 'השלמה' בא כאן כי החנוכה הראשונה של המקדש הראשון כבר נערכה, כאמור קודם, בימי דויד). אגור בן יקה: שלמה, על פי משלי ל, א, שנדרש על שלמה בתנחומא וארא ה ועוד.

- וְהַחֲמִישִׁית כְּחֻדְשָׁהּ סוּף חוּזִים [...]גים]
- וְהַשְּׁשִׁית זוֹ / כְּטִיְהָרוּהוּ חֲשֻׁמוֹנִים
- וְהַשְּׁבִיעִית תִּזְכּוּ לְחַנְכוֹ בְּגֹאֲלָהּ 10
- עַם אֱלֹהֵהּ וּמְשִׁיחַ בְּקִיבוּץ הַגּוֹלָה
- פז < מון >
- בְּמִלָּה שְׁמָרוּ כִּי בֵּין אֵל וּבִינֵיכֶם
- אוֹת הִיא לְעוֹלָם / לְדוֹרוֹתֵיכֶם
- וּבְשָׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה בְרִיתוֹת / נִתְּנָה לְאַבְיֵכֶם
- וַיְמִיָּה שְׁמוֹנָה / כִּיּוֹמֵי חֲנוּכַת בֵּיתְכֶם 15
- וְלֹא יַחְסְרוּ לְעוֹלָם / אֲבָל יוֹסִיפוּ עֲלֵיכֶם
- וְלִשְׁבַת הִיא דוּחָה / וְלִכֹּל מוֹעֲדֵיכֶם
- בְּאֻמַּת לֹא מִסְפֵּק / כְּהוֹרוֹ חֲכָמֵיכֶם

8 כחדשהו: כשבנה את המקדש מחדש. סוף חוזים: אחרון הנביאים, הוא עזרא המזוהה עם מלאכי (ראו בבלי מגילה טו ע"א), והכוונה לחנוכת הבית השני (ראו פס"ר שם, ז ע"ב). 9 זו ... חשמונים: החנוכה הזאת, כלומר חנוכת החשמונאים שטיהרו את המקדש, שלזכרה חוגגים את החג שלכבודו נכתב השיר. 10-11 תזכו ... הגולה: היא החנוכה שלעתיד לבוא. 12-13 במילה: את מצוות מילה, והניסוח דחוק לשם האות ב שבחתימת 'חבר'. כי ... לדורותיכם: על פי בראשית יז, יא: 'והיה לאות ברית ביני וביניכם', ולשון 'אות היא לעולם' על פי שמות לא, יז, אך שם הוא מעניין שבת (ולשון 'לדורותיכם' בא גם בעניין המילה, בראשית יז, יב, וגם בעניין השבת, שמות לא, יג). 14 ובשלוש עשרה בריתות נתנה: ראו משנה נדרים ג, יא: 'רבי ישמעאל אומר, גדולה מילה שנכתו עליה שלש עשרה בריתות'. לאביכם: לאברהם; ועל פי תוספת זו ייתכן שמקורו של ידותון ברמב"ם, משנה תורה, הלכות מילה ג, ט: 'ועל המילה נכתו שלש עשרה בריתות עם אברהם אבינו'. 15 וימיה ... ביתכם: המילה נערכת ביום השמיני, כשם שבחג החנוכה יש שמונה ימים. ולשון 'חנוכת ביתכם' על שום תהלים ל, א. 16 ולא ... עליהם: ולעולם אין למול לפני היום השמיני, אך לעתים דוחים את המילה ומוסיפים על שמונת הימים. 17 ולשבת ... מועדיכם: והמילה דוחה שבת ומועד; ראו שבת יט, ב: 'עושין כל צרכי מילה בשבת'. 18 באמת לא מספק: אך במקרה של ספק אין המילה דוחה שבת; ראו שם ג: 'ספק ואנדרוגינוס אין מחללין עליו את השבת'. והשוו גם רמב"ם, משנה תורה, הלכות מילה א, יב: 'מי שנולד בין השמשות ספק ביום ספק כלילה מונין מן הלילה ונימול לתשיעי שהוא ספק שמיני, ואם נולד ערב שבת בין השמשות אינו דוחה את השבת אלא נימול באחד בשבת, שאין דוחין את השבת מספק'.

וְלַעֲבַד מִמָּאֵן לְשָׁנָה / וְלַגֵּר בְּעֵתוֹ כְּלוּלָהּ
 20 וְלַחֹלָה עַד יִבְרִיא / וְלַנְּפֹרֵד בְּרֹאשׁ הַקְּהֵלָה פּוֹ < מוֹן >

רְאוּ פְלוֹ < נִי > מֵה טוֹב / וְנָעִים בְּהִבְיָאתוֹ
 [...] לְהִכְנִיס בְּבְרִית / אֲבָרְהָם וְדָתוֹ
 [...] הַן תִּזְכֶּה פְלוֹ < נִי > / לְתוֹרָתוֹ וְחוּ[פְתוֹ]
 [...] וְנִשְׁמַח כּוֹלְנוֹ / בְּמִקְדָּשׁ וְחִנוּ[פְתוֹ]
 25 [...] וּבְכָל שִׁבְט / לְחֻלְקוֹ [...] ... [תו]
 וַיִּגְדֵּל יְחִיד אֵל חַי / בְּעֵמּוֹ וּמְלֻכוֹתוֹ
 וַיִּשְׂרָאֵל בְּמַעֲמָדָם / וְכִהֵן בְּעִבּוֹדָתוֹ
 וְלוֹיִים בְּדוּכָם / בְּשִׁיר וּבְגִילָה
 פּוֹ < מוֹן > לְהֵלֵל בְּכָל כְּלֵי עוֹז / בְּעֵלוֹת הָעוֹלָה

19 ולעבד ממאן לשנה: ראו הרמב"ם שם הלכה ו: 'לקח עבד גדול מן העכו"ם ולא רצה העבד למול מגלגלין עמו כל שנים עשר חדש, יתר על כן אסור לקיימו כשהוא ערל'. ולגר בעתו כלולה: וגר חייב למול מיד בעת התגיירו; רמב"ם שם הלכה ז: 'גר שנכנס לקהל ישראל חייב מילה תחלה, ואם מל כשהיה עכו"ם צריך להטיף ממנו דם ברית ביום שנתגייר'. 20 ולחולה עד יבריא: ראו רמב"ם שם, הלכה טז: 'חולה אין מלין אותו עד שיבריא'. ולנפרד בראש הקהלה: קשה, ואולי הוא מכוון למקרה ש'הוציא העובר ראשו חוץ למעי אמו בין השמשות' (שם טו) שאין מלים אותו בשבת, אך הלשון אינו מכוון. 21 פלו < ני >: כאן צריך לבוא שם אבי הבן, אך למרות האירוע המיוחד (מילה בחנוכה) כתב ידותון 'פלוני' על מנת להשתמש בשיר בהזדמנות נוספת. מה טוב ונעים: על פי תהלים קלג, א. בהביאתו: הקריאה קשה, והכוונה כנראה: בהביאו את בנו להכניסו למילה. 22-23 להכניס ... וחו[פְתוֹ]: הטורים לקויים, אך הם מכוונים ככל הנראה לברכה 'כשם שהכנסתו לברית כן תכניסהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים' הנאמרת מפי העומדים מיד לאחר המילה (רמב"ם שם ג, ב). 25 [...] וב וכו': ייתכן להשלים: וישוב כל שבט לחלקו ונחלתו. 26 ויגדל וכו': מכאן מועתק השיר בשוליים, בניצב לכיוון הכתוב. 27-28 וישראל ... בדוכם: צ"ל 'ולויים בדוכנס', ולשון הטורים קרוב לנוסח הבבלי של תפילת מוסף לרגלים, שנזכרים בו 'הכהנים לעבודתם ולויים לדוכנסן וישראל למעמדן' (ראו ד' גולדשמידט, 'סדר התפלה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז [תשי"ח], עמ' 204). 29 להלל ... העולה: מוסב על הלויים, האמורים ללוות את הקרבנות בניגנתם.

ט

[למילה]

[ח... ..ג]בוהים / זרחו ושמח קהלי
[... ..הים] / לכן אגדיל מהללי
[... ..הים] / [... ..הים] / לי
[צחוק עשה לי אלהים / כל השומע צחוק לי

- 5 ברוך הבא בשם יי / וברוך מבנים אשר
פלו <ני> הודה לדר מעיני / וקום מהרה והתאשר
והקריב בקרב המוני / את בנד תשר
ירצה התשורה כקרבני / אל שמחת גילי
- רחם שומיע הכינוי / אשר בראשי הבתים
10 [...] כמו רמים בנוי / ליודעי בינה לעתים
של[ח] אותות לכל לווי / למופת נוטה זרותים

ט

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
השיר מועתק בשולי הדף, בניצב לשורות הכתב, ובצדו קרע גדול, ולכן אין כאן אלא שרידים. מן הכותרת נשארו רק המילים 'חבר לי'.
4 צחוק ... לי: בראשית כא, ו. 5 ברוך ... יי: תה' קיח, כו. וברוך ... אשר: דברים לג, כד. 6 פלו <ני>: כאן בא שם אבי הבן. לדר מעיני: צ"ל: לדר מעוני, להקב"ה שהוא שוכן שמים. והתאשר: והתחזק. 7 והקריב ... תשר: והגש את בנד למילה כקרבן (תשר, מתנה). 8 ירצה ... גילי: והקב"ה ('אל שמחת גילי', תהלים מג, ד) ירצה את תשורתך (כלומר יחשוב את מילת בנד) כקרבן. 9 רחם ... הבתים: פניית הפייטן אל הקב"ה, בתפילה על שומעי שירו, תוך הדגשת מפענחי חתימתו בכינוי 'חבר'. 10 כמו רמים בנוי: תפילה על בניין המקדש, על פי תהלים עח, סט; ובראש הטור בא כנראה פועל בציווי המבקש על בניין המקדש. ליודעי בינה לעתים: כינוי לחכמי ישראל (ובעיקר לסנהדרין, מקדשי החודש), ולשוננו על פי דברי הימים א יב, לג. 11 של[ח] ... זרותים: כנראה: עשה נסים לכל הלוויים על עדת ישראל לראות את מופתי ה'. נוטה

שירי ר' ידותון הלוי החבר

הַתְּאַמֵּץ וּבֵא כָּל רְצוּי / [...] הַעוֹלָה אֶתוֹ בְּגוֹרְלִי
< מוֹן > יִצְחָק פֹּז

[...] לְתוֹרְתוֹ וְחוֹפְתוֹ / וַיִּקְבֹּץ אוֹם הַנְּפוּצָה
[... ..] / [...] רְכִּתוֹ / [...] צֶה...
[... ..] / [...] תוֹ / [...] צֶה... 15
[... ..] תוֹצֵה / אֱלֹהִים יִי חִילִי

י

[למילת בן כוהן]

קוֹל מְבֹשֵׁר קָרָא בְּגֵרוֹן
לְמִשׁוֹרֵר בְּגִיל תְּרוֹן
וּבִשְׂמ[... ..]
אָמַר אֶל הַפְּהָנִים בְּנֵי אֶהְרֹן

זרותים: כינוי להקב"ה שנטה שמים ותיכנס בזרת (ישעיהו מ, יב). 12 הת[א]מץ:
הקריאה מסופקת, ונראה שמשמעו: התחזק, ובא כל רצוי: אולי מוסב על הנקהלים
לטקס הברית. עולה אתו בגורלי: 'עולה' בין השיטין, וקריאת 'אתו' מסופקת (אולי הוא
'אתך'), ונראה שגם כאן הדברים מוסבים על הציבור הנקבץ עם בעל הברית (כביכול
בגורלו), אך הדברים אינם מחוורים היטב. וללשון השוו שופטים א, ג. 13 לתורתו
וחופתו: ראש הטור חסר, אך נרמזת כאן הברכה 'כשם שהכנסתו לברית כן תכניסהו
לתורה ולחופה ולמעשים טובים' (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מילה ג, ב). אום
הנפוצה: את ישראל שבגלות. 16 אלהים יי חילי: חבקוק ג, יט.

י

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
בראש השיר מצוין 'למילה', ורשום הלחן 'יחונן צור'. על כך הוסיף ידותון 'לי', וכן
'צגיר סימן'. המילה 'פז < מוֹן >' מסומנת בסוף כל סטרופה, ועל פיה השלמנו את
הרפרין. היא מסומנת גם בסוף הסטרופה הראשונה, כנראה מתוך ציפייה שהקהל יחזור
על טור הרפרין גם אחריה.

2 תרון: הקריאה מסופקת. 4 אמור ... אהרן: ויקרא כא, א.

- 5 יֵלֵד זֶה יְחִי לְעַד
אֲשֶׁר הוּא צָרִי מִגְלַעַד
וְהָאֵל יְהִי לוֹ לְמַסְעַד
וּבֹ נְשָׁמַח וְגַם נְרוֹן
< אָמַר אֵל הַפְּהִנִים בְּנֵי אֶהְרֹן >
- 10 יְהִי אַח לְשִׁבְעָה וְלִשְׁמוֹנָה
וַיִּתְבָּרַךְ כְּבֶן חֲנָה
וְגַם יְהִי לְרֹאשׁ פִּינָה
כְּמַכְהֵן נוֹכַח אַרְוֹן
< אָמַר אֵל הַפְּהִנִים בְּנֵי אֶהְרֹן >
- 15 סִימָן טוֹב לְחִשּׁוּקִים
וְצוּר דְּבָרוֹ יִקָּים
לְשׁוֹשַׁנַּת הָעֵמֻקִּים
חֲבֻצֹלַת הַשְּׁרוֹן
< אָמַר אֵל הַפְּהִנִים בְּנֵי אֶהְרֹן >

6 הוא: הילד. צרי מגלעד: כבושם טוב משיב נפש. 9 יהי ... ולשמונה: ברכה לאבי הבן שיזכה להוליד עוד ילדים רבים. 10 כבן חנה: כשמואל הנביא, שנאמר בו 'והנער שמואל הלך וגדל וטוב' (שמואל א ב, כו). 11 לראש פינה: לאדם חשוב, כיסוד לעמו. והלשון על פי תהלים קיח, כב. 12 כמכהן נוכח ארון: ככוהן הגדול הנכנס לפני ולפנים, עד לארון הברית. 13 סימן ... לחשוקים: כנראה: לידת הבן הנימול תהיה סימן טוב לכלל ישראל ('לחשוקים', שהקב"ה רוצה בהם). טוב: נרשם בין השיטין. 15-16 לשושנת ... השרון: כינוי לישראל על שום שיר השירים ב, א.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

יא

[למילת בן כוהן]

בֵּית אֶהֱרֹן כֹּהֲנֵי
בָּרְכוּ אֶת יְיָ

חֲבַצְלַת הַשָּׁרוֹן

הִנֵּה בְּגִיל וָרוֹן

פָּרַח מִטָּה אֶהֱרֹן 5

וַיּוֹצֵא פָּרַח לְעֵינָי

וַיִּצָּץ צִיץ לְאַמוֹנֵי

בְּשֶׁבֶת יְלֹדוֹהוּ

כִּי אִישׁ מְנוּחָה הוּא

יְיָ יִשְׁמְרֵהוּ 10

וַיַּחֲיֵהוּ [הו] לְפָנָי

בְּחִיר נִימוּלֵי וּבְנֵי

רוֹב [...]רְנָה

מִשְׁפָּחוֹת כְּהוֹנָה

יא

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.

בראש השיר ציין ידותון 'למילה', וכן את הלחן 'צרור מור', והוסיף 'לי'. שיר אזור, וסטרופת הפתיחה מסומנת כפזמון אחרי כל סטרופה בציון 'בית' או 'פז > מון < בית'.
2-1 בית אהרן ... ברכו את יי: על פי תהלים קלה, יט. 3 חבצלת השרון: ישראל, על פי שיר השירים ב, א. 5-7 פרח ... ויצץ ציץ: על פי במדבר יז, כג, וכאן 'מטה אהרן' הוא כינוי לאבי הבן, ופריחתו מטפורה ללידת בנו. לאמוני: בקרב ישראל. 9 איש מנוחה: ילד שיוזכה לחיי מנוחה, נחת ושלוש; והלשון על פי דברי הימים א כב, ט.
10-11 יי ישמרהו ויחי[הו]: תהלים מא, ג. 12 בחיר נימולי ובני: והוא הטוב שבילדים הנימולים (הגזמה, כמקובל). 13-17 רוב: הקריאה מסופקת, ומחמת הליקוי קשה

15 וְרַבּוֹת כְּהֵנָּה
כִּי בּוֹ בְּקָרֵב הַמוֹנִי
אָמֵן כֵּן יַעֲשֶׂה יי

יב

[למילה]

זאת אות תנצרו / היום בכניכם
בריתי אשר תשמרו / ביני וביניכם

חניטי אב המונים / אשר בכריתו
מכניסים בנים / לעד זכותו
5 לכם אזכור אמונים / ההולכים בדתו
מעשיכם מה יקרו / מה יפו מעניכם
גדולכם מה גברו / נחמדו קטניכם
< מון >

בן פלו < ני > זה / המעוֹתֵד לְמִילָה
דמו כמיד מזה / המקריב עולה

לשחזר את מהלך המחרוזת כולה, אך נראה שהפייטן מאחל שהקב"ה יביא עוד שמחות רבות (כשמחה זו) לישראל בכלל ולכוהנים בפרט. אמן ... יי: ירמיהו כח, ו.

יב

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
בראש השיר צוין הלחן 'משולים', וכן 'לי', ואחרי כיתוב לא ברור נוסף 'למילה'.
שיר אזור, חסר בסופו מחמת קרע גדול בכתב היד.
2-1 זאת ... בריתי ... וביניכם: על פי בראשית יז, י, וללשון 'אות' השווו שם, יא.
3 חניטי: צאצאי אב המונים: אברהם, על פי בראשית יז, ה. בכריתו: יורד אל הטור
הבא: 'מכניסים בנים'. 4 זכותו: יורד אל הטור הבא: 'לכם אזכור'. 6 מעניכם:
ענייניכם, מעשיכם. 9-10 דמו כמיד מזה ... ארצה: דם ברית המילה יהיה רצוי לפני
כדם קרבן עולה שהזה הכהן ('מזה') על המזבח.

שירי ר' ידותון הלוי החבר

10 אַרְצָה וְלֹא אָבוֹהָ / מְנַחֵה הַפְּלוּלָה
[...אי בִּי נִדְבְּרוּ / שָׁמַע]... [כּם]
[... שָׁרוּ / ...]... [כּם]

- - - -

יג

[לחַתֵּן בַּשֵּׁם דְּנִיאל]

כָּאוֹר שֶׁמֶשׁ בְּתוֹךְ [אל...]
אַנְתָּ הוּא דְּנִי[אל]

חַתֵּן מְבַנֵּי עֲנוּיִים
פְּרֵי צְדִיק עֵץ חַיִּים
גְּבִיר חַתָּנִים חֲדוּיִים 5
הַנְּדָרֶשׁ לְכֹל שׁוֹאֵל
יְבָרְכֶךָ כְּאִתִּיאל
[ב... ..] הַנָּאָה

יג

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
הכותרת אינה בפענוח. שיר אזור, ורפרין מסומן בו אחרי כל מחרוזת בציון 'פז > מון <'.
2 אנת הוא דני[אל]: דניאל ה, יג. וייתכן שניכרות בכתב היד עוד מילים בהמשך הטור,
אך אי אפשר לפענחן, וסביר שלשון הפסוק באה כאן לעצמה ושימשה בהמשך כרפרין.
3 ענוים: הקריאה מסופקת, ואולי הוא כינוי לישראל שהקב"ה עונה לתפילותיהם; ומעל
השורה ניכר סימן תיקון בלתי קריא. 4 פרי ... חיים: משלי יא, ל. 5 חדוים:
שמחים, לשון חדווה. 6 הנדרש לכל שואל: כינוי להקב"ה העונה לפונים אליו (השור
ישעיהו סה, א), והוא נושא הטור הבא. 7 כאיתיאל: כשם שנתברך שלמה המלך;
8 [ב... ..] הנאה: מעל הטור סימן תיקון, ואולי כתוב 'כהנים', ואפשר שהמכוון הוא:
'בַּת פְּהָנִים הַנָּאָה', ומכאן שהכלה הייתה בת כוהן; וייתכן שידותון לא ידע זאת בעת

אֲשֶׁר לְבֵיתְךָ בָּאָה
תְּהִי כְּרַחֵל וְלֵאָה 10
וּבְזָכוֹת מְשָׁרֵת בְּאֶרְיָאֵל
[...] כְּקָרָא פָּנֵי אֵל

רַגְנָן עִם הוֹרֵיךָ
כִּי בְרוּךְ מְקוֹרֵיךָ 15
וּשְׂמֵחַ מֵאֲשֶׁת נְעוּרֵיךָ
וּלְכֹל טוֹב הַכּוֹן וְהוֹאֵל
שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל

יד

[קילויס לחתן בן ר' דניאל]

שְׂמַחוּ בַחֲתָנֵי הַיּוֹם בְּקוֹמוֹ / לְכִרְךָ בְּרִכָּה הַקְּבוּעָה
וּבְאָבִיו אֲשֶׁר תִּתְפָּאֲרוּ בְשֵׁמוֹ / [ב]נְחֻלָּה הַיְדוּעָה
[כִּי] רוּצָה יִי בְעַמּוֹ / [י]פְאָר עֲנּוּיָם בִּישׁוּעָה

- - - -

כתיבת השיר, ותיקן משנודע לו ייחוס הכלה. 9-10 אשר ... ולאה: על פי רות ד, יא. וגם מעל טור 9 יש סימני תיקון, אך קשה לפענחם. 11 משרת באריאל: הכוהן שבמקדש (השוו ישעיהו כט, א, וראו מדרשו על המקדש בשמו"ר כט, ט), ואולי הכוונה לאהרן. 12 כקרא פני אל: ייתכן שנרמז כאן משה רבנו, על שום שמות לב, יא. 14-15 ברוך מקוריך ... נעוריך: על פי משלי ה, יח. 17 שלום על ישראל: תהלים קכח, ו, והפייטן רומז גם לראש הפסוק: 'וראה בנים לבניך' (ולפרק כולו).

יד

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 20.18.
פיוט לחתן העולה לתורה. ייחוסו לידותון מסופק.
1 בקומו: בעמדו. ברכה הקבועה: ברכת התורה. 2 [ב]נחלה הידועה: הקריאה מסופקת והכוונה אינה ברורה. 3 כי ... בישועה: תהלים קמט, ד.

טו

[לחתן]

אֵלֵיכֶם אֶקְרָא נְאֻמִּים / בְּחֹפֶת גְּבִיר כָּל הַחַתָּנִים
נֹה צֶדֶק בּוֹאוּ יְדִידִים / יְבָרְכֵהוּ [...] דֵּר [ב]מְעוֹנִים
יוֹם זֶה נִשְׁמָחָה וְנִגִּיל / בְּשִׂמְחָה כַּמּ... [ג]...
יִשְׁמָחוּ שָׂרִים וְאֲדִירִים תְּחִילָה / וְהִלְוִיִּים וְגַם הָאֶהְרֹנִי[ים]
דָּגְלָם יְרוּמָם אֶל בְּחֶסֶדוֹ / אֲשֶׁר שָׁמוּ כָשֵׁם אֵב הַהֲמוֹנִים 5
וַיִּגְזִיעוּ זְכָרִים לְחַיִּים / כְּאֲבוֹתָיו הַקְּדוֹשִׁים הַהֲגוֹנִים
תְּמִימֵי דוֹר חֲכָמִים גַּם נְגִידִים / יִפְאַרְם יוֹסֵף יֵרָא... [ד]...
[ג]... [ד]... [ה]...

טו

מקור: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 300.27.
בין השיטין הוסיף ידותון תיקונים רבים, המטשטשים את הכתב ומקשים מאוד על הפיענוח. השיר ניזוק גם בסופי שורותיו. משום כך הנוסח הניתן כאן מסופק.
חתימה: אני ידותון הלוי ביר...

1 אליכם: לפניו בשוליים: אני (ספק ראש הטור, ספק רמז לפתיחת החתימה); ונוסח הטור המקביל בעמוד השני: אליכם אקרא נאמנים / לחופת גביר כל החתנים. 2 נה צדק: אל בית הגביר הצדיק; ובנוסח המקביל: נה חסד. יברכהו: את בית הגביר. דר [ב]מעונים: שוכן שמים, הקב"ה; ובנוסח השני רק 'יברכהו דר במעונים', אך כאן ניכרת מילה נוספת, ואולי הוא 'יברכהו אשר דר במעונים'. 3 זה: בין השיטין. 4 שרים ואדירים: בין השיטין (ותיבת 'ואדירים' מסופקת), ובפנים: וחסידיהם. האהרונ[ים]: הכהנים בני אהרן, אך הקריאה מסופקת. 5 דגלם: מוסב על הנזכרים בטור הקודם. בחסדו: בין השיטין, ובפנים: בחן וחסד. אשר ... ההמונים: לא ברור אם הכוונה לבעל השמחה הנקרא אברהם ('אב ההמונים', על פי בראשית יז, ה), או שהוא סומך של 'בחסד', והכוונה: בזכות חסדו של אברהם; וגם בנוסח המקביל מופיע (בשורה 4) הסוגר 'שמו נכבד כשם אב ההמונים'. 6 ויגזיעו: נושא הפועל הוא האל שנזכר קודם, וכינוי המושא מכוון לחתן; ומשמעו: ויוציא מגזעו, כלומר יזכהו להוליד. זכרים: הפיענוח מסופק מאוד. כאבותיו ... ההמונים: ובניו יהיו קדושים והגונים כאבותיו. 7 גם: בין השיטין, ובפנים 'ונגידים'. יוסף: אולי שם אבי החתן (ראו בביאור הטור הבא), אך הדברים אינם מחוורים.

- וְהָאֲדוֹן וְחַמּוּדוֹ יְכִינֹם / כְּתָאוֹתֶם בְּבָנִים הַנְּבוֹנִים
 נְעִים שֵׁם בְּחִיר שְׁבִטוֹ מְכוֹנָה / בְּשֵׁם הַיְדִידִים [...] אבנים
 10 הוא שֵׁר הַבִּינָה וּמְבִין / אָבִי שָׁרִים וְאַבְיָרִים וְרוֹזְנִים
 לְכַתֵּר פְּהֵגִים וְחַמְדָּתֶם יַעֲטָה / וַיִּרְאֶה בָּנִים וּבְנֵי בָנִים
 וַנִּזְרֶה כָּל סוֹפְרִים וְשָׁרִים / יֵתֵר שְׂאֵת וְעֵז ב[...נִים]
 יִזְכֶּה חוֹפֵת חַמּוּד אֵל[... / וְחֶסֶד טוֹב כָּל מְגִינִים
 בְּטוֹב שְׁמוּעוֹת שְׁלַחוּ סְפָרִים / אֲלֵי נְגִידִים [...] נְגִים]
 15 יְהִי שֵׁר הַתְּעוּדָה בְּעַם לְעוֹלָם / וּ[...ת אֱלֹה הַט[ו]בוֹת נְתוּנִים
 רְאֵה יִרְאֶה יְחִידוֹ בְּחוֹפָה / בְּתוֹךְ רַעִים גַּם שָׁרִים [...] נִים]

8 והאדון וחמודו: אבי החתן ובנו, החתן. ולפני 'וחמודו' מחוק 'יוסף'. יכינם ... הנבונים: יכין ויתן להם בנים נבונים. כתאותם: כרצונם. 9 נעים ... הידידים: קריאת הסוגר מסופקת, וסימון הצזורה אינו ניכר בכתב היד, וגם משמע הטור אינו נהיר. 11 ויראה: לפניו בין השיטין נוסף 'בחיין'. 12 יתר שאת ועז: על פי בראשית מט, ג. 13 חמוד אל[...]: על פי שרידי האותיות אולי הוא: 'חמוד אל > ה < ים', הבן החביב לפני ה', אך הקריאה מסופקת, ואולי כתוב 'אלוף'. כל מגנים: הקריאה אינה ברורה, ואולי הוא 'על' ולא 'כל', ואפשר שתיבת 'מגינים' שייכת לטור הקודם, ומשמע הנדברים אינו מחוור. 14 בטוב ... ספרים: קריאה לשלוח את דבר בשורת השמחה באיגרות. 15 התעודה: התורה. בעם: בישראל; אך ייתכן לקרוא גם: 'בעוז' (והשוו: 'אין עוז אלא תורה' [שיר השירים א, ג ועוד]).